

मध्यकालीन अभिलेख

—हरिराम जोशी

नेपालको इतिहासमा उत्तर प्राचीनकालको अन्त औ मध्यकालको प्रारम्भिक समय अर्थात् पूर्व मध्यकाललाई अन्धकार युगको संज्ञा दिइन्छ। तर, १९ औं शताब्दी ई. को अन्त समयदेखि तत्कालीन नेपाल इतिहासलाई दर्शाउने अनेकी इतिहासका सामग्रीहरू तथा अभिलेख, पुष्पिका, बंशावली आदिहरू विभिन्न विद्वानहरूद्वारा समय-समयमा प्रकाशमा ल्याएका छन्। ती प्रकाशित सामग्रीहरू विभिन्न पत्रपत्रिका तथा पुस्तकहरूमा छरिएर रहेको हुँदा ती सबै सामग्रीहरूको अध्ययन गर्न पनि गाह्रो भएको छ। यसर्थ उपर्युक्त इतिहासका सामग्रीहरू मध्येका अहिलेसम्म प्रकाशित तथा अप्रकाशित अभिलेखहरू सबै एकै ठाउँमा संकलन गरी तिनीहरू प्रत्येकको भिन्ना-भिन्नै कैटलापिङ्गको साथै भिन्ना-भिन्नै मन्तव्यहरू समेत राखी प्रकाशित गराउनु नेपाल इतिहासको ठीक-ठीक अध्ययन, अनुसन्धानको लागि सबभन्दा ठूलो आवश्यकता भएको महसूस गरी प्रस्तुत ग्रन्थको संरचना अहिले गरिएको छ।

पूर्व प्राचीनकालदेखि नै नेपाल राष्ट्रको अस्तित्व देखिए तापनि पुरातात्विक आधारमा चारौं शताब्दी ई. देखि नेपाल एक राष्ट्रको रूपमा अवस्थित रहेको यथार्थतालाई देशी एवं विदेशी दुबै सामग्रीहरूले पुष्टि गरेका छन्। उत्तर प्राचीन कालमा नेपालीहरूमा राष्ट्रिय भावनाको ज्यादै विकास भएको थियो। संवत् ४३४ को टिस्टुङ्गको अभिलेखमा स्वस्ति नेपालेभ्यः भनी उत्कीर्ण गरी तत्कालीन नेपालीहरूको राष्ट्रिय भावनालाई प्रदर्शित गरिएको थियो। नेपालीहरूमा निहित उपर्युक्त राष्ट्रिय भावना प्रस्तुत समय पनि

विद्यमान नै रहेको थियो। ने. सं. ५५८ को ललितपुर मूखे आगमको गणेश मूर्तिको पादपीठ लेखमा नेपालवासीहरूमा नेपालित्वको भावना जागृत गराउने ॐ स्वस्ति श्री भन्ने पालिक श्रेयोऽस्तु भनी उत्कीर्ण गरेर मध्यकालीन नेपालको राष्ट्रियतालाई दर्शाएको स्पष्ट छ।

प्राचीनकालदेखि नै नेपालमा राजतन्त्रात्मक व्यवस्था रहेर प्रस्तुत समय पनि नेपालमा सोही व्यवस्था कायम थियो। तत्समय नेपालका राजाहरू परमेश्वरका अवतारको रूपमा सम्झिन्थे। तत्कालीन राजाहरूका प्रशस्तिमा दैत्य-नारायण, लक्ष्मीनारायणवतार आदि उपाधिहरू प्रयोग गरिएको पाइएबाट उक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ। राजाहरूको देहावसान पछि तिनका जेठा छोरा राज्यासनमा अवस्थित हुने परम्परा तत्समय प्रचलित थियो। तर, सुदूर पश्चिमका सिजाली राजाहरूमा जेठताको आधारमा राजाका भाइ, छोरा, भतिजा वा अन्य कोही पनि राज्यासनमा अवस्थित हुने परम्परा थियो, जसलाई यहाँ अपवादको रूपमा लिन सकिन्छ।

नेपालको इतिहासमा द्वैध एवं त्रैध शासनको परम्परा यस समय सर्वप्रथम प्रादुर्भाव भएको थियो। ने. सं. १३२ को ल.पु. त्यागल गंचाननीको अभिलेखले तत्समय द्वैध शासनको अस्तित्व भएको कुरालाई दर्शाएको छ भने ने. सं. १३५ को अष्ट साहसिका प्रज्ञापारमिता ग्रन्थको पुष्पिकाको अध्ययनमा त्रैध शासन यहाँ स्थापित भएको कुरालाई पुष्टि गरेको छ। तर, त्यस समय द्वैध, त्रैध शासन यहाँ कायम

भए तापनि तिनीहरू मध्ये एकजना चाँहि मुख्य प्रशासक भई कार्य गर्दथे, जब कि अरुहरू खालि नाम मात्रका थिए । यस कुरोको साक्ष्य स्वरूप ने.सं. १२८ को अष्ट साहस्रिको प्रज्ञापारमिता ग्रन्थको पुष्पकालाई लिन सकिन्छ ।

उत्तर प्राचीनकालको अनुरूप यस कालमा पनि राजाचाई शासन कार्यमा सघाऊ पुऱ्याउनको लागि प्रधान मन्त्री भनी या महामन्त्राधिराजको नेतृत्वमा मन्त्रपरिषद्को गठन गरिने चलन थियो । सो मन्त्रपरिषद्मा पाँचजना मन्त्रीहरू रहने कुराको अनुमान हुन्छ । ने.सं. ४७९ को ल.पु. पिम्बहालको अभिलेखमा महामात्य श्री मेघपाल वर्मालाई प्रधानमन्त्रीको उपाधि दिइएको पाइनु औ ने.सं. ५०२ को काठमाडौं इटुम्बहालको अभिलेखमा जयसिंह-रामवर्द्धनलाई महामन्त्राधिराज भनी उल्लेख गरिएको पाइए-बाट उक्त कुरोको पुष्टिको आधार भेट्टिन्छ । उपर्युक्त श्री मेघपालवर्मालाई प्रधानमन्त्रीको उपाधि प्रदान गरिएको पाइएबाट नेपालको इतिहासमा प्रधानमन्त्रीको पदधारण गर्ने पहिलो व्यक्ति हुने श्रेय यिनैले प्राप्त गरेको छ ।

प्राचीनकालदेखि नै नेपालको राजतन्त्र दैविक सिद्धान्तमा आधारित हुँदा राजाहरू विष्णुका अवतारको रूपमा सम्झिएका थिए । यसबारे माथि वर्णन भइसकेको छ । देवताहरूका विभिन्न अंशहरू पनि तत् तत् देवताहरूकै रूपमा मानिए जस्तै मध्यकालमा राजाहरूको साथै राजाहरूलाई शासन कार्यमा सघाऊ पुऱ्याउने मन्त्रीहरू पनि विष्णुकै रूपमा सम्झिएका थिए । ने.सं. ५०२ को इटुम्बहालको अभिलेखमा महामन्त्राधिराज श्री जयसिंहरामवर्द्धनको प्रशस्तिमा गोपिनारायणको उपाधि दिइएको पाइनु औ ने.सं. ५४७ को ल.पु. ईबहावहिको ताम्रपत्रमा प्रधान महापत्रहरू तथा श्री राजसिंह मल्ल देववर्म, श्री उदयानह मल्ल वर्म, श्री जयधर्म सिंह मल्लवर्म, श्री रुद्रसिंहवर्म र श्री जयभीम मल्ल वर्महरूका नाममा दैत्यनारायण, चक्रनारायण, अचुकनारयण, असुरनारायण तथा वीरनारायण जस्ता उपाधिहरू प्रयोग गरिएकोलाई यहाँ उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । यसरी राजाहरूको साथै मन्त्रीहरूलाई पनि विष्णुकै रूपमा मानिने परम्परा नेपालमा प्रचलित हुँदै आएको दैविक सिद्धान्तको आफ्नै विशेषता भएको चाल पाइन्छ । राजाहरूको नामको अतिरिक्त मन्त्रीहरूको नाममा पनि देव शब्दको प्रयोग यहाँ खास अर्थयुक्त लाग्दछ ।

मध्यकालमा नेपाल अधिराज्य विभिन्न ग्राम, पुर, विषय आदिमा विभक्त थिए । पुर तथा विषयको शासन महासामन्तहरूको अधिनमा थियो । प्रस्तुत समयका अभिलेखहरूको अध्ययनमा उक्त कुरोको खुलासा हुन्छ । तत्समय राजाहरूको साथै श्री सामन्तहरू पनि ज्यादै शक्तिशाली भएकोले तिनीहरू पनि राजाकै रूपमा मानिन्थे भन्ने कुरा राजाहरूको नामसंगै मात्र प्रयोग गरिने विजयरज्ये भन्ने शब्द महासामन्तहरूको नामसंग पनि प्रयोग गरिएको पाइए-बाट जानिन्छ । ने.सं. २४० को अष्ट साहस्रिको प्रज्ञापारमिता ग्रन्थको पुष्पका यसको लागि साक्ष्य स्वरूप छ ।

प्रस्तुत समयको समाज वर्गीश्रम व्यवस्थामा आधारित थियो । चतुर्वर्णको उल्लेख यस समयका अभिलेखहरूमा उत्कीर्ण गरिएको पाइनुको साथै विभिन्न वर्णका मानिसहरूको अस्तित्व पनि रहेको देखिएबाट यहाँको समाज वर्ग व्यवस्थामा आधारित भएको कुराको पुष्टि हुन्छ । ने.सं. ५२७ को फरपि कोच्छु टोलको अभिलेखमा चतुर्वर्णका जनताको पनि कल्याण कामना गरिएको कुरा उल्लेख छ ।

वर्ग व्यवस्थाको साथै आश्रम व्यवस्थाको पनि यहाँ प्रचलन रहेको थियो । चतुराश्रम मध्येको ब्रह्मचर्यको द्वार व्रतवन्ध संस्कारले खुलाउँछ । महाराजाधिराज श्री जयस्थिति मल्लका छोरा युवराज श्री धर्ममल्लको व्रतवन्ध र विवाहोत्सवहरूमा विभिन्न नाटकहरू प्रदर्शित गरिएको कुरा राधवानन्द तथा भैरवानन्द नाटक ग्रन्थहरूका पुष्पकाहरूको अध्ययनमा स्पष्टतः जानिन्छ । ती पुष्पकाहरूले ब्रह्मचर्य तथा गृहस्थाश्रमको तत्समय यहाँ अस्तित्व रहेकोतिर स्पष्ट संकेत गरेका छन् । ने.सं. ५८५ को काठमाडौंको ताम्रपत्रमा संन्यासी जोषीहरूको बारे उल्लेख पाइन्छ, जसले संन्यासाश्रमतिर इङ्गित गरेको लाग्दछ ।

प्रस्तुत समय यहाँ विद्याको पनि ज्यादै प्रचार भएको थियो । देवस्थानहरू शिक्षाका केन्द्र भएका थिए । अनुमानित ११ औं शताब्दी ई. को गुईतः विहारको अभिलेखमा चारै दिशाका देवालयहरूमा विद्याभ्यासमा लागेका विद्वानहरूले ब्रास गरेको ललितपुर नगर भनी वर्णन गरिएको पाइएबाट उक्त कुरोको अनुमान गर्ने आधार भेट्टिएको छ । त्यस समय शिक्षाका मुख्य पाठ्य विषय वेद, वेदाङ्ग, धर्मशास्त्र, पुराण,

मीमांसा, तर्कहरू भएको जानिन्छ । ने.सं. ५०२ को काठमाडौं इटुम्बहालको अभिलेख तथा देवपाटन स्थित हरिहर मूर्तिको समीपस्थ रहेको अभिलेखमा उल्लिखित चतुर्दश विद्यालाई यहाँ उल्लेख गर्न सकिन्छ । उपर्युक्त १४ प्रकारका विद्याको प्रचारको साथै तान्त्रिक विद्याको समुन्नतिको लागि तन्त्रविद्या पढाउने विद्यालयहरूको पनि यहाँ स्थापना भएको कुरा ने.सं. ५३० को भक्तपुरको तौमढी टोलको अभिलेखबाट जानिन्छ । यी आधारहरू प्रस्तुत समयको उन्नत विद्याको स्थितिलाई बुझाउन सक्षम छन् ।

सम्बन्धित संस्कृत भाषाको अतिरिक्त नेपाल आदि अन्य लौकिक भाषाहरूको पनि प्रचार भएको थियो । ने.सं. १२५ को भक्तपुर तौमढी टोलको अभिलेखमा तत्कालीन नेपाल भाषाको स्वरूप देख्न सकिन्छ । त्यस्तै श्री शाके १२४३ को तापडाई गुम्बाको ताम्रपत्रमा तत्समय सुदूर पश्चिम क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली भाषाको अतिरिक्त भोटे भाषाको पनि स्वरूप देख्न सकिन्छ । उपर्युक्त आधारहरू तत्कालीन लौकिक भाषाहरूको समुन्नतिलाई प्रदर्शित गर्नमा सक्षम छन् ।

प्रस्तुत समय हिन्दू तथा बौद्ध दुबै धर्मको समान रूपले प्रचार भएको थियो । हिन्दू र बौद्ध दुबै धर्मसित सम्बन्धित अभिलेखहरूको प्राप्ति तथा मूर्तिहरूको निर्माण एवं प्रतिष्ठापन गरिएकोलाई यहाँ उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । यद्यपि उक्त दुबै धर्मको यहाँ व्यापक प्रचार रहे तापनि वैदिक अर्द्धत भावनाको प्रचारको कारण तिनीहरूका बीच खास भेदभाव रहेको छैन । अनुमानित ११ औं शताब्दी ई. को बौद्ध धर्मसित सम्बन्धित स्वयम्भूको अभिलेखमा बृहज्जानबारे उल्लेख गरिएको छ जसले उक्त कुरोको पुष्टिमा सघाउ पुऱ्याएको छ । एकजना बौद्धमार्गी वज्राचार्यद्वारा प्रतिष्ठापित ने.सं. ५३५ को ल.पु. इखाले टोलको अभिलेखमा श्री विघ्नान्तक भैरव, काली, उग्रचण्डी, विदयचण्डी, डाकिनी, यक्ष आदि हिन्दू देवदेवीहरू पनि प्रतिष्ठापन गरिएको कुरा वर्णित भएबाट तत्समय बौद्धहरूमा पनि हिन्दू देवदेवीहरूको प्रतिष्ठ पन गर्ने चलन चलेको कुरा जानिनुको साथै तिनीहरू हिन्दू देवताहरूको पूजा-आजा पनि गर्दथे भन्ने कुरा जानिन्छ । यसको अतिरिक्त

उक्त अभिलेखमा वज्राचार्य श्री तुहू देवलाई अष्टसिद्धि गुरु भनिएबाट हिन्दू धर्मका अष्टिगालधिमा आदि अष्टसिद्धिलाई बौद्धहरू पनि मान्दथे भन्ने कुराको जानकारी मिल्दछ । फेरि, ने.सं. ५६७ को ल.पु. मूवहालको बौद्धधर्मसित सम्बन्धित अभिलेखमा याज्ञिक कर्मकाण्डको बारे वर्णन पाइन्छ । यस उल्लेखले हिन्दूहरूको अनुरूप बौद्धहरूमा पनि याज्ञिक कर्मकाण्डको प्रचार रहेकोतिर स्पष्ट इङ्गित गरेको छ ।

सम्बन्धित संस्कृत भाषाको अतिरिक्त नेपाल आदि अन्य लौकिक भाषाहरूको पनि प्रचार भएको थियो । ने.सं. १२५ को भक्तपुर तौमढी टोलको अभिलेखमा तत्कालीन नेपाल भाषाको स्वरूप देख्न सकिन्छ । त्यस्तै श्री शाके १२४३ को तापडाई गुम्बाको ताम्रपत्रमा तत्समय सुदूर पश्चिम क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली भाषाको अतिरिक्त भोटे भाषाको पनि स्वरूप देख्न सकिन्छ । उपर्युक्त आधारहरू तत्कालीन लौकिक भाषाहरूको समुन्नतिलाई प्रदर्शित गर्नमा सक्षम छन् ।

सम्बन्धित संस्कृत भाषाको अतिरिक्त नेपाल आदि अन्य लौकिक भाषाहरूको पनि प्रचार भएको थियो । ने.सं. १२५ को भक्तपुर तौमढी टोलको अभिलेखमा तत्कालीन नेपाल भाषाको स्वरूप देख्न सकिन्छ । त्यस्तै श्री शाके १२४३ को तापडाई गुम्बाको ताम्रपत्रमा तत्समय सुदूर पश्चिम क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली भाषाको अतिरिक्त भोटे भाषाको पनि स्वरूप देख्न सकिन्छ । उपर्युक्त आधारहरू तत्कालीन लौकिक भाषाहरूको समुन्नतिलाई प्रदर्शित गर्नमा सक्षम छन् ।

हिन्दू धर्म एवं दर्शनमा वैदिक अर्द्धत दर्शनको व्यापक

प्रचार रहेको थियो । शिव एवं विष्णुको एकात्म्य रूप हरिहरको कल्पनामा अद्वैत भावनाको स्पष्ट स्वरूप छल्ल-
ङ्गिन्छ । प्रस्तुत समयका अभिलेखहरूमा हरिहरको उल्लेख
पाइनुको साथै शिव एवं सूर्यलाई पनि एउटै
देवताको रूपमा कल्पना गरिएका छन् । यही नै
देवताहरूको बीच अद्वैत भावनाको कारण एउटै देवी पनि
विभिन्न देवताका शक्तिको रूपमा कल्पना गरिएको पाइ-
एका छन् । सरस्वतीलाई ब्रह्मा एवं विष्णु दुबैको शक्तिको
रूपमा मानिएकोलाई यहाँ उदाहरणको रूपमा लिन स-
किन्छ । ने०सं० ५६७ को ल.पु. समुद्वेल बालकुमारी स्थान-
को अभिलेखमा पुस्तक, अभय, वरद तथा जपमालाले
सुशोभित पद्मासनस्थ चतुर्भुजा श्री सरस्वतीलाई ब्रह्मा एवं
विष्णु दुबैको शक्तिको रूपमा वर्णन गरिएको छ, जसलाई
यहाँ अद्वैत भावनाको सुन्दरतम नमूना स्वरूप लिइन्छ ।

मध्यकालीन नेपालमा विभिन्न देवदेवीहरूको स्था-
पनाको साथै तिनीहरूको लागि मन्दिरहरूको निर्माण एवं
गुठीहरू राख्ने जस्ता क्रियाकलापहरूको ज्यादै प्रचार रहेको
पाइएबाट तत्कालीन नेपालको आर्थिक स्थिति ज्यादै सुदृढ
भएको लाग्दछ । त्यस समय शिवका नामक मुद्राको चलन
चर्चामा आएको कुरा ने.सं. २६२ को ल.पु. गात्रहालको
अभिलेखबाट जानिए तापनि त्यस समयको कुनै मुद्रा
अहिलेसम्म पाउन सकिएको छैन । जसको आधारमा
तत्समय बेचबिखन कार्यमा मुद्राले खास भूमिका नभोग-
टिएर वस्तु विनिमयको परिपाटी नै मुख्य रूपले प्रचलित
रहेको देखिन्छ । अर्को, त्यस समय जग्गाको परिमासलाई
बुझाउने शब्दको रूपमा रोपणी शब्दको प्रयोग गरिन्थ्यो,
जसबारे उपर्युक्त ने०सं० २१२ को अभिलेख नै साक्ष्य स्वरूप
छ । प्रस्तुत समय माना, पाठीको चलन पनि चलेको
कुरा माना शब्दको अर्थमा आउने मानि शब्दको प्रयोग ने०
सं० १२५ को भक्तपुर भैरव स्थानको अभिलेखमा आएको,
ने०सं० ५८५ को काष्ठमण्डपको ताम्रपत्रमा पाठीलाई
बुझाउने भै शब्दको प्रयोग भएको श्री हाडिगाउँको उत्खनन-
मा अनुमानित नवौं शताब्दी ई० को पाठीको प्राप्तिले
माना, पाठीको चलन त्यस समय रहेको यथार्थतालाई पुष्टि
गरेको कुरा स्वीकार्य नै लाग्दछ ।

कलाको क्षेत्रमा पनि प्रस्तुत समय ज्यादै उन्नति

भएको थियो । तत्समयका कलाकारहरूले विभिन्न धर्मका
अनेकौं देवदेवीहरूका मूर्तिहरूको निर्माण गर्नुको साथै ती
देवताहरूका मन्दिरहरूको पनि निर्माण गरेका थिए ।
नेपालको इतिहासका ज्ञात विख्यात कलाकारहरूको अभ्युदय
यसै समय भएको थियो । अरनिकोले खालि नेपालमै हैन,
तिब्बत, चीनसम्म गई नेपाली कलाको सर्वोच्चतालाई
दूरस्थ मुलुकहरूसम्म फिनाएका थिए । अनुमानित नवौं
शताब्दी ई० को नेपाली चित्रकलाको नमूना मध्येशियाको
तुङ्-ह्लाङ्मा पाइएको छ । यस समयका अभिलेखहरूको
अध्ययनमा पनि यस कालका केही विख्यात कलाकारहरूको
परिचय पाउन सकिन्छ । देवपाटनको ने०सं० ३६६ को
अभिलेखले नन्दपाल नामक शिल्पकारद्वारा भोग, मोचले युक्त
श्री महागौरीको मूर्ति निर्माण गरिएको कुराको जानकारी
दिएको छ भने हाडिगाउँको ने०सं० ५३४ को पादपीठ
लेखले लोहकार श्री वाजसपतिले उमा महेश्वरको मूर्ति
निर्माण गरेको कुरा प्रकटित गरेको छ । यी कलाकारहरूको
उल्लेखले तत्कालीन नेपाली कलाकारहरूकाबारे अध्ययन
गर्ने केही महत्वपूर्ण आधार भेटिएको छ ।

उपर्युक्त विभिन्न आधारहरूबाट प्रस्तुत समय अन्ध-
कार युगको रूपमा पहिले मानिए तापनि हिजोआज यस-
लाई प्राचीन एवं वर्तमान कालको अध्ययनको अति आ-
वश्यक कडीको रूपमा लिइने लागेको छ, जुन युक्तियुक्त नै
लाग्दछ । यसैले यस कालको विशेष अध्ययन आजको लागि
खास महत्व राख्ने भएको छ । जुन यस अन्धको संरचनाका
मुख्यतम उद्देश्य रहेका छन् ।

अभिलेख नं. १

ॐ सम्बत्सरशते षष्ठे मासे कार्तिकसंज्ञके ।

नराणांमपरि भोगार्थं....

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर सुनधाराको अभिलेख
मिति—ॐ सम्बत्सरशते षष्ठे मासे कार्तिक संज्ञके (१०६)
राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—+
प्रशासनिक पद—+]

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित “अभिलेख संग्रह” दोस्रो भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—+

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेख सुनधारा संगैको भित्तामा अडेस लगाइराखेको शिलामा कुँदिएको श्री यसमा मानिसहरूको परिभोगको लागि भनी उत्कीर्ण गरिएको पाइएबाट सम्भवतः यसले उक्त सुनधारा निर्माण गरिएको कुरोतिर इङ्कित गरेको लाग्दछ।]

अभिलेख नं. २

नमश्श्रीललिताशाय सर्वज्ञ त्रिगुणात्मने ।

देवात्मजवरेशाय भुक्तिमुक्तिप्रदायिने ॥

राज्ये श्रीगुणकामदेवनृपतेस्ससोत्तरेन्द्रे शते

माघे मासि च रोहिणीबुधदि (ने) ...

श्रीमाण्डवके सुरालय कृतस्तस्थीवरौपात्मनः

पित्रोर्वन्द गुरोश्च भक्त जगतां स्वर्गापवर्गासये ।

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर कुम्भेश्वर घाँयबुको अभिलेख

मिति—ससोत्तरेन्द्रे शते माघे मासि च रोहिणीबुधदि (ने)...

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—श्री गुणकाम देव नृप

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य— जगतलाई नै स्वर्ग र मोक्ष

दिलाउन

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम (१) श्री ललितेशाय
(२) देवात्मज

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—शैव धर्म

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित “अभिलेख संग्रह” नयाँ भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—श्रीमाण्डवक

संक्षिप्त विवरण— संवत् १०७ माघ महिना रोहिणी नक्षत्र बुधवारको दिन राजा श्री गुणकामदेवको राज्यकालमा श्री माण्डवक क्षेत्रमा कुनै एक ग्रामा बाबु र गुल्का भक्तले जगतलाई नै स्वर्ग र मोक्ष दिलाउनको निमित्त देवप्रासाद निर्माण गरेको कुरा प्रस्तुत पादपोठ लेखमा वर्णित छ ।

कैफियत— प्रस्तुत अभिलेखमा शिवको स्तुती संक्षिप्त रूपमा वर्णन गरिएको छ । त्यस स्तुतीमा शिवलाई देवात्मजः भनी उत्कीर्ण गरिएबाट रूद्रको उत्पत्ति देवताहरूक अंशबाट भएको भन्ने ब्राह्मण ग्रन्थहरूमा वर्णित उपाख्यानको तत्समथ प्रचार भएको कुरा बिन्दित हुन्छ । कौशीतकी ब्राह्मण ६, १ मा रूद्रको जन्म अग्नि, वायु, आदित्य र चन्द्रमसका वीजबाट भएको कुरा वर्णित छ जो स्वयं प्रजापतिद्वारा उत्पन्न गरिएका थिए । शतपथ ब्राह्मण ६, १, ३ मा रूद्रलाई संवत्सर उषाको मिलनबाट उत्पन्न भएको भन्ने कुरा वर्णित छ । जैमिनीय ब्राह्मण ३, २६१, २६३ मा यज्ञमा जान लागेको समय देवताहरूले आफ्ना क्रूर अंशहरूलाई अलग गरेको श्री ती क्रूर अंशहरूबाटै रूद्रको उत्पत्ति भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

अर्को प्रस्तुत अभिलेखमा शिवलाई ललितेशाय भनिएबाट ललितेशाय अर्थात् त्रिपुरसुन्दरीदेवी शिवकी शक्तिको रूपमा मानिन्थिन् भन्ने कुरोको पनि पुष्टि हुन्छ । यसै तथ्यको परि

प्रेक्षमा पशुपतिनाथको मन्दिर भित्र भगवान् पशुपतिनाथको शिरमा त्रिपुर सुन्दरीदेवीको प्रतीक श्रीधन्त्र लेखी दिनहुँ पूजा हुने अद्यापि प्रचलनले पनि उपर्युक्त तर्क कै पुष्टि गरि इङ्गित हुन्छ ।]

अभिलेख नं. ३

... .. ज्येष्ठ पूर्णमास्याम् ... ल ... देव ...
... .. वासिनास्थपति ... के
पितोरात्मनश्च पुण्याभिवृद्धये सर्वजनानाञ्च ...
... भगवच्छ्री मञ्जुनाथ भट्टारकोयम्प्रतिष्ठा कृतेति ॥

[प्रासिस्थान-काठमाडौं जोशीदेवल समीपस्थ मन्दिरको मञ्जुश्री मूर्तिको पादपीठ लेख

मिति—.....ज्येष्ठ पूर्णमास्याम्
राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्त समेत—+
प्रशासनिक पद—+
अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—मातापिता, आफ्नो तथा सम्पूर्ण मानिसहरूको पुण्य अभिवृद्धिको लागि

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम— भगवच्छ्री मञ्जुनाथ भट्टारक

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—बौद्ध
कुनमा प्रकाशित— Dr. D.R. Regmi, Medieval Nepal, Part III, P. 2

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—मातापिता, आफ्नो तथा सम्पूर्ण मानिसहरूको पुण्य अभिवृद्धिको लागि भगवच्छ्री मञ्जुनाथ भट्टारकको मूर्ति प्रतिष्ठापन गरेको कुरा अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—यद्यपि उत्तर प्राचीनकालीन ल.पु. त्यागल टोलको एक चैत्यमा उत्कीर्ण अभिलेखमा मञ्जुश्रीको स्वरूपबारे उल्लेख गरिएको पाइए तापनि तिनको मूर्ति प्रतिष्ठापन गरिएको कुराको पहिलो उल्लेख प्रस्तुत अभिलेख मै भेटिएको छ, जुन यस अभिलेखको विशेषता स्वरूप छ।]

अभिलेख नं. ४

ॐ श्रे योस्तुः॥ सम्बत् १२५ चैत्रशुक्लत्रयोदस्यां ...
महाराजाधिराज श्रीनिर्भयदेवविजयराज्येः॥ श्रीस्वपु ...
शिवश्रवलोत्तरधेनकवास्तव्यजयचतुपाकन श्रिया थवङ्क वक
परक ...
देवस्थानार्थं द्वादस मानि धानि प्रज्ञा तप तिलकमरा... ..

[प्रासिस्थान—भक्तपुर भैरवस्थानको अभिलेख
मिति—संवत् १२५ चैत्रशुक्ल त्रयोदस्याम्
राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्त समेत—(१) महा-
राजाधिराज श्री निर्भयदेव
(२) जय चतुपाक

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—देवस्थानको लागि कृत निर्धारण गरी जग्गा राखेको

शिलापत्र राख्नेको नाम—जय चतुपाक

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म धार्मिक कार्य—हिन्दू

कुनमा प्रकाशित—अभिलेख संग्रह, दोस्रो भाग, पृ.६;

Dr. D. R. Regmi, Medieval Nepal, Part III; शङ्करमान राजवंशी, नेपाली लिपिविकास १९७४ ई., पृ. ४६

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—(१) श्री स्वपु (२) शिवश्रवलोत्तर धेनक

संक्षिप्त विवरण—महाराजाधिराज श्रीनिर्भयदेवको विजय-
राज्यमा भक्तपुर शिवम्वलोत्तर धेनकमा
बस्ने जयचतुपाक नामका व्यक्तिले देव-
स्थानको लागि कूत निर्धारण गरी जग्गा
राखेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित
छ ।

कैफियत— प्राचीनकालमा भाषा एवं साहित्यको क्षेत्रमा
यहाँका मानिसहरूलाई पूर्ण स्वतन्त्रता प्राप्त थियो ।
तिनहरू स्वेच्छामा कुनै पनि भाषाको प्रयोग
गर्न सक्थे । उत्तर प्राचीनकालका संस्कृत
भाषाका शिलाभिलेखहरूमा हिजोग्राज नेपाल
भाषा भनिने तत्कालीन जनभाषाका हारागुड, गुं,
जरें, सि, हाह्मु, कुह्मु, जस्ता शब्दहरूको प्रचुर
मात्रामा प्रयोग पाइएबाट तत्कालीन संस्कृत
वाहेक अन्य लौकिक भाषाहरूको पनि समाज-
मा प्रचलित थियो भन्न कुराका अनुमान गर्ने
यथेष्ट आधार भेटिन्छ । किनभने शब्द मै भाषा-
को अस्तित्व रहन्छ । यसै तथ्यको परिप्रेक्ष्यमा
प्रस्तुत अभिलेखलाई लिन सकिन्छ । यस लेखमा
नेपाल भाषाको प्रयोग पाइएबाट अहिलेसम्म
प्राप्त नेपाल भाषाका अभिलेखहरूमा यो अभि-
लेख नै सर्व प्राचीन भएको कुरा जानिन्छ ।]

अभिलेख नं. ५

ॐ स्वस्ति कैलासवास सिरसि त्रिपथगाश्चन्द्र(मा)ङ्ककपालः
भाति कर्णो भुजङ्ग फणिमणिकिरण कण्ठशिलट्काल-
कूटः प्रेम्नास्वज्य मुखेन्द्रुं हिमगिरिस्त नया वामपाश्वे निधाय ।
सेनानीनृत्यरावगणपतिप्रमथैः पातु वः चन्द्रमौलिः । राज्ये
पुण्यमलङ्कृत यशनि-
धिः श्रीरुद्रदेवो नृपः । साधुभ्रातृजपुत्रधर्मणिरति श्री भोज-
देवोपि राट् ।
तावैतौ शशिभास्करोपमतिथौ सन्दर्शकालेहनि नेपाले
गङ्गारविन्दकुमुद श्रीलाखिताख्ये पुरे ॥ अथ तेज्वलस्थान-
स्य भूत्वा

पौरन्दरन्दिशि । भगवच्छ्रीशङ्करसौमो गणैः साद्धं शिलामयं ॥
तत्र प्रवरशुद्धात्मा वेङ्खाशिहो ति धर्ममाक् । प्रतिष्ठा
देवदेवस्य
चक्रे कीर्तिजिगीषया । मया निर्वर्णितम्पिण्डप्रत्यर्थी ये
दिवङ्गता ।
जात्वा ते रुद्रमायाता अनुत्तरफलासये ॥ राजा भवतु
तेजस्वी ।

पृथिवी सस्यसम्पदाः । अरोग्य सर्व्वे सत्वानान्धन्यसन्तान मे स-
दा ॥ सम्भत् १३२ प्रथमाषाढशुक्लदिवान्त्रियोदश्याम्बृहस्प-
तिदिने
मैत्रनक्षत्रन्देव प्रतिष्ठितमिति

[प्रासिस्थान—ललितपुर त्यागलटोल गचाननीको अभिलेख
मिति—संवत् १३२ प्रथमाषाढशुक्लदिवान्त्रियोदश्याम्बृहस्प-
तिदिने मैत्रनक्षत्र

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्त समेत—(१) श्री रुद्र-
देवो नृपः (१) श्री भोजदेवोपिराट् (३) वेङ्खाशिहो
पशासनिक पद—†

अड्डा—†

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—कीर्ति स्थापना गर्ने इच्छाको
साथै आफ्ना दिवङ्गत पितृहरूको उद्धारको लागि

शिलापत्र राख्नेको नाम—वेङ्खाशिहो

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) त्रिपथगा (गंगा)

(२) चन्द्रमा (३) हिमगिरितनया (पावर्ती)

(४) सेनानी (कुमार) (५) गणपति

(६) चन्द्रमौलि (शिव) (७) रुद्र

(८) श्री शङ्करसौम

विहार, मन्दिरको नाम—†

धर्म, धार्मिक कार्य—शैवधर्म

कुनमा प्रकाशित—सशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित “अभि-
लेख संग्रह” नयाँ भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—†

स्थान—(१) श्री लालिताख्यपुर (२) तेज्वलस्थान

संक्षिप्त विवरण—राजा श्री रुद्रदेव र तिनका भतिजाका पुत्र श्री भोजदेवको राज्यकालमा श्री लालि-
ताख्यपुरस्थित तेग्वलदेखि पूर्व पट्टि
वेङ्काशिल्ल भन्ने धर्मात्मा व्यक्तिले कीर्ति
स्थापना गर्ने इच्छाको साथै आफ्ना दिवङ्गत
पितृहरूको उद्धारको निमित्त गणसहित
भएका श्री चन्द्रशेखर शिवको आकृति
शिलामा स्थापना गरेको कुरा प्रस्तुत
अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत— प्रस्तुत अभिलेखमा चन्द्रशेखर शिवको स्तुती
संक्षिप्त रूपमा वर्णन गरिएको छ । त्यस स्तु-
तीमा शिवको शिर गंगा, चन्द्रमा तथा कपाल-
ले शोभित भएको भनी वर्णन गरिएबाट त्यस
समय शैव कापालिक मतको ललितपुरमा प्रचार
भएको कुरातिर संकेत मिल्छ । शिरमा
अस्थिकामालाहरू मुकुटको रूपमा लगाउने
कापालिकहरूको उल्लेख सातौं शताब्दी ई. मा
भारत भ्रमणमा आउने चिनिया यात्री ह्यूनसांगले
गरेका छन् । जसले पनि उक्त अनुमानको पुष्टि
गरेको छ ।

अर्को, प्रस्तुत अभिलेखमा कण्ठाशिल्ल कालकूटः
भनी उल्लेख गरिएको छ, जसले शिवको कालकूटः
विषयको पौराणिक उपाख्यानको कृष्णको
गरेको लागेको छ ।

फेरि, कुमार, गणेश सहित नृत्यमा रत प्रमथ-
गराहरू सहित भएर वाम कालमा पाटर्बतीलाई
अङ्कुमाल गरेर विराजमान भएका भन्ने कुराको
वर्णनले शिवको नृत्येश्वर उपाधिलाई सार्थक
बनाएको बुझिन्छ ।

प्रस्तुत अभिलेखमा रुद्रदेव र भोजदेवको राज्य-
कालमा भनिएबाट तत्समय नेपालमा द्वैध शासन
कायम भएको कुरातिर लक्ष गरेको देखिन्छ ।]

अभिलेख नं. ६

ॐ सम्बच्छरवेदाब्धिचन्द्रे जेष्ठकृष्णाएकादश्यां तिथौ
शनैश्वरवासरे
महापरिडतशाक्यभिक्षु श्रीगौतमस्य कृतश्रीललितपत्तन-
विराजितश्रीसप्तपुरी-
महाविहारस्य परङ्गणमिष्टकालङ्कृतङ्कारयति तस्य दानपति
शाक्यभिक्षु श्रीशुभ-
श्रीरनेन पुण्येन तु सर्व्वदक्षितामवाप्य निजित्य विशेषविद्विष ।
जरारुजामृत्युमहो-
म्मिसङ्कुलात्समुद्धरेयं भवशागराजजगत् ॥

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर गुडतः विहारको अभिलेख
मिति—ॐ सम्बच्छरवेदाब्धिचन्द्रे (= १४४) जेष्ठ कृष्ण
एकादश्यां तिथौ शनैश्वरवासरे
राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

(१) महापरिडत शाक्यभिक्षु श्री गौतम

(२) शाक्यभिक्षु श्री शुभश्री

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—जरा, रुजा र मृत्यु रूपी ठूलो
छालले युक्त भवसागरबाट संसारलाई उद्धार गर्ने

शिलापत्र राख्नेको नाम—शाक्यभिक्षु श्री शुभश्री

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—श्री सप्तपुरी महाविहार

धर्म, धार्मिक कार्य—बौद्ध

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित “अभि-
लेख संग्रह” नयाँ भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—श्री ललितपत्तन

संक्षिप्त विवरण—षड् रिपलाई दशमा पारेर सर्व्वज्ञता हासिल
गरी जरा (बुढ्याई), रुजा (रोग) र मृत्यु-
रूपी ठूलो छालले युक्त भएको भवसाग-
रबाट संसारलाई उद्धार गर्ने उद्देश्य लिएर
महापरिडत शाक्यभिक्षु श्री गौतम
निमित्त श्री ललितपत्तन स्थित श्री सप्त-

पुरी महाविहारको प्राङ्गणमा शाक्यभिक्षु श्री शुभश्री भन्ने धर्मात्माले ईंट छापेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ।

कैफियत— सिद्धार्थ गौतमको महाभिनिक्रमण हुनु भन्दा पहिले यस भवसागरमा जन्म, मृत्यु, जरा, ब्याधि जस्ता कुराहरू देखेर तिनको मनस्थिति-लाई ज्यादै विचलित पारेको थियो। अनि तिनले तिनीहरूबाट यस संसारका प्राणीहरूलाई मुक्त नगरेसम्म यो संसारमा दुःख निर्मूल पार्न नसकिने हुँदा सो को ज्ञान प्राप्तिको लागि गृहत्याग गरी महाभिनिक्रमणतिर लम्केको कुरो बौद्ध ग्रन्थहरूबाट विदित हुन्छ। सोही लचलाई प्रस्तुत अभिलेखका शाक्यभिक्षु श्री शुभ-श्रीले पनि सत्कार्यद्वारा मात्र प्राप्त गर्न सकिने विश्वास लिई उपर्युक्त सत्कार्य गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णन गरिएको ठीकै प्रतीत हुन्छ। तर, यहाँ यस कुरालाई विसर्नु छैन कि जहाँ सिद्धार्थले ज्ञान प्राप्तितिर जोड दिएका छन् भने यस अभिलेखमा श्री शुभश्रीले सत्कार्यलाई नै प्राथमिकता दिएको देखिन्छ।

अभिलेख नं. ७

.....
.....
.....मधिकरणायुवि
.....पूर्व कुरेप्रदेश.....कुत्वात
.....तादा संसार गदत्तं
.....संवत् अचुप्ल बैशाख सुक्र दिवा पुण्या

[प्राप्तिस्थान—चाङ्गुको अभिलेख

मिति—संवत् अचुप्ल (= १८६) बैशाख सुक्र दिवा पुण्या
राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—+
प्रशासनिक पद—+
अड्डा—.....मधिकरण

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित—Dr. D. R. Regmi Medieval,
Nepal, Part III, P. 4.

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—(१) कुरे प्रदेश (२) संसार

संचित विवरण—+

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखका अक्षरहरू साह्रै नै विप्रसकेको हुनाले अर्थ राम्ररी खुल्न सकेको छैन।]

अभिलेख नं. ८

ॐ पञ्चासीतिनियुक्तवत्सरशतं प्राप्ता सुपूर्णा सुभा
मूलादित्ययुता (वि)धिश्व धवलाषाढ त्रयोदस्यपि
श्रीप्रद्युम्नमहीपतिश्च सुखवद्राज्यं प्रतिष्ठापिता
तत्राचार्यवरेण सा प्रतिकृती रत्नाकरस्वामिना

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर थपाहिटीको पाँदपीठ लेख

मिति—ॐ पञ्चासीतिनियुक्तवत्सरशतं प्राप्ता सुपूर्णा सुभा
मूलादित्ययुता विधिश्व धवलाषाढ त्रयोदस्यपि
(संवत् १८५)

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

(१) श्री प्रद्युम्न महीपति

(२) आचार्य श्री रत्नाकर स्वामी

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—आचार्य श्री रत्नाकर स्वामी

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—हिन्दू सौर धर्म

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित “अभिलेख संग्रह” दोश्रो भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—संवत् १८५ आषाढ त्रयोदशी मूलनक्षत्र-युक्त आदित्यवारको दिन आचार्य श्री रत्नाकर स्वामीले देवमूर्ति (सूर्यमूर्ति) प्रतिस्थापन गरेको कुरा प्रस्तुत पादपीठ लेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—स्थानक मुद्रामा रहेको प्रस्तुत सूर्यमूर्तिको पादपीठ अभिलेख मध्यकालीन नेपालमा सूर्यमूर्तिको पूजा प्रचारबारे थाहा लिने महत्त्वपूर्ण सामग्री रहेको छ । यो पादपीठ लेखयुक्त सूर्यमूर्ति तत्कालीन अभिलेख सहितका सूर्यमूर्तिहरूमा सबैभन्दा जेठो मानिएको छ । यी मूर्ति स्थानक मुद्रामा भए तापनि यिनका गोडामा बूट लाएका छैनन् । यी देवताका दुबै हातमा कमलका डाँठ छन् औ यिनका दायाँ र बायाँ दण्ड र पिङ्गल छन् ।]

अभिलेख नं. ६

नमो बुद्धाय ॥ शंता भूशुभे ॥ प्रजाख ड्ग.....
त्रिजित्ययेनप्रापिप्रदीप्तः प्रेज विकलो
धर्मराज्याभिलेकः ।...छे॥ भूयात् भूत्ये त्रिलोक्याः
सचिरमधिगणालङ्कृतोबुद्धरीरः ॥ विख्याता ललितापुरीति-
नगरी दिक्षु

सर्वस्वपि विद्याभ्यास कृतयुग शो
त्रिविधे देवालये ॥ तत्र प्रोच्योदिशिगु-
संटलोनामरम्पो विहर पि क्षपित तमस्वेभिक्षुसंघस्य
... तस्मिंश्चासी मणि गीतमश्रीयतीन्द्रः ॥
पुर्येत्ता सीविहार संव्व ... श्रावुधनियम
षमप्रणीस्तस्वशिष्यः चान्तिश्रीरे...
योत्तुरपि घटितं ---सख्यैम.घ शुक्ल प्रतिपदितियो
वज्रमैरभ्यंतावत् ॥ स्था धनजमेतिशुभवाधिरोच्वा
गल...ताभन...प...द्वंद्वशश्राम्...कालित्रीप्रवासि ।

भवेत्तुवधुमतीर्थेशस्यसंपत् समृद्धा

जनभवङ्कलिकलुषहरसिद्धिदसाधका.....तैरचित्त
गु(ह्य) नाथैः - संवरश्च संतुर्ण सर्वकालप्रदि...
मण्डलं च ॥ शुभमस्तु सर्वजगतां ॥ ॥

[प्रासिस्थान—जलितपुर गुप्त विहारको अभिलेख

मिति—...माघे शुक्ल प्रतिपदितियो

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

(१) गीतमश्री यतीन्द्र

(२) क्षान्तिश्री

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नेको उद्देश्य—समयानुसार वर्षा भई पृथ्वी
अन्न, फलफूल आदिले परिपूर्णा
भएर सबै जनताहरू परस्परमा
लौभ, मोह, केजह छोडेर
शान्तिपूर्वक रहनु

शिलापत्र राख्नेको नाम—क्षान्तिश्री

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) बुद्ध (२) वसु-
मती (३) गुह्यनाथ
(४) सचि

विहार, मन्दिरको नाम—गुप्तको नाम रम्पो विहार

कुनमा प्रकाशित—Dr. D.R. Ragmi, Medieval
Nepal, Part III, PP. 11-12.

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—ललितापुरीति नगरी

संक्षिप्त विवरण—प्रख्यात ललितापुरी नगरको चारै दिशा
तर्फ देवालयहरूमा विद्याभ्यासमा तत्पर
भएका विद्वान्हरूले वास गरिएको यस
नगरको पूर्व दिशा तर्फको गुप्तलोनाम
रम्पो विहारमा बस्ने भिक्षु संघका अधि-
पति यतीन्द्र गीतमश्रीका मुख्य शिष्य
क्षान्तिश्री भन्नेले समयानुसार वर्षा भई
पृथ्वी अन्न, फलफूल आदिले परिपूर्णा
भएर सबै जनताहरू परस्परमा लोभ,
मोह, कलह छोडेर शान्तिपूर्वक
भन्ने अभिलाषा गरी कुनै कुराको औषो-

द्वार गर्न ध्वजा पताका आदिले विभूषित
यत्र मण्डप बनाई यत्र आरम्भ गरेको कुरा
प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट उपर्युक्त समय
मध्यकालीन भारतमा जस्तै देव मन्दिरहरू विद्या-
ध्ययनको केन्द्रको रूपमा रहेको कुराको पत्तो
हुन्छ। मध्यकालीन भारतमा देव मन्दिरहरू महा-
विद्यालयको रूपमा विकसित भएको कुरा
त्यहाँका अभिलेखहरूको अध्ययनबाट जानिन्छ।
अर्को, यस लेखमा चारै दिशाका देवालयहरूमा
विद्याभ्यासमा लागेका विद्वान्हरूले वास गरेको
ललितपुर नगर भनी वर्णन गरिएबाट तत्समय
ललितपुर नेपाल राष्ट्रको विद्याकेन्द्र स्वरूप
भएको कुरा निर्णित रूपले जानिन्छ।
यस लेखको आरम्भमा इन्द्रादि देवताले स्तुति
गरिएका हिंसा कर्मको बिना अहिंसा धर्मका महा-
प्रवर्तक धर्म गुरु बुद्धलाई नमस्कार छ भनी भग-
वान् बुद्धको स्तुति गरिएको छ।]

अभिलेख नं. १०

त्रिभिर्बर्षैः समायुक्ते सम्बत्सर शतद्वये वैशाखशुक्ल सप्तम्यां
बुधे पुष्योदये शुभे । श्री यशोदेव भूनाथस्तनयो धर्मतत्परः ॥
श्रीबाणदेवः कृतवान् प्रतिमासु प्रतिष्ठिता । दिवाकरस्य-

यामात्रा

पुरा संकल्पिता मुदा कर्तुंस्तेनास्तु सततं तेजो वृद्धिर-
नुत्तरा ॥ ॥

[प्राप्तिस्थान—ल०पु० सौगल टोलस्थित सूर्यमूर्तिको पांदा-
पीठ लेख

मिति—त्रिभिर्बर्षैः समायुक्ते सम्बत्सर शतद्वये (= २०३)
वैशाख शुक्ल सप्तम्यां बुधे पुष्योदये शुभे ।

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्त समेत—

(१) श्री यशोदेव भूनाथ

(२) श्री बाणदेव

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—श्री बाणदेव

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—दिवाकर

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म धार्मिक कार्य—हिन्दू

कुनमा प्रकाशित—Dr. D. R. Regmi Medieval
Nepal, Part III, P. 5.

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—भूनाथ श्री यशोदेवका छोरा धर्ममा तत्पर
हुने श्री बाणदेवले भगवान् सूर्यको मूर्ति
प्रतिष्ठापन गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा
वर्णित छ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित सूर्यमूर्ति नेपालका
अभिलेख सहितका सूर्यमूर्तिहरूमा सर्व प्राचीन
मध्येको मानिन्छ। यो मूर्ति स्थानक मुद्रामा
भए तापनि यिनका गोडामा बूट लाएका छैनन्।
यसका दुवै हातमा कमलका डाँठ छन् श्री दायाँ
बायाँ दण्ड र पिङ्गल छन्।

प्रस्तुत अभिलेखमा श्री यशोदेवलाई भूनाथ भनिए-
बाट सम्भवतः यिनी ललितपुरका कुनै स्थानीय
शासक भएको अनुमान हुन्छ।]

अभिलेख नं. ११

शुभमस्तु । सम्बत् २२१ मार्गशुक्लशम्यां राजाधिराजपरमे-
श्वरः श्रीमत्तशिवदेवमहाराजै । श्रीरामदीवसमत्ताविजयराजै ।
मंग्रवरविषये । कुंटेश्वर भटारक । सताडे गौठिपञ्चालिकेणः
छेप

र-२२ एउ श्रो प ले ० ॥ श्री इदाभावो नायक । श्री
धवनप नायक श्रीसोह-

वराने । एते पद्याण वर्तनीय ।

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर पूर्णचण्डी महाद्योतनी स्थित ऐश्वर्य
धर शर्माको संकलनमा रहेको ताम्रपत्र

मिति—संवत् २२१ मार्गशुक्लदशम्यां

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—१) राजाधिराज

परमेश्वरः श्री मत शिवदेव

२) महाराज श्री रामदीव

३) श्री इदाभावो नायक श्री धवनप

४) नायक श्री सोह्वरान

प्रशासनिक पद—१) नायक २) समन्त

अड्डा—१) गोठि २) पञ्चालिक

ताम्रपत्र राख्नाको उद्देश्य—+

ताम्रपत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—फाँटेश्वर भटारक विहार, मन्दिरको नाम—+

कुनमा प्रकाशित— M.R. Pant & A.D. Sharma,
The Two Earliest Copper Plate
In Scptions from Nepal,
in Nepal Research Centre
Miscellaneous Papers, No. 12,
Nepal Research Centre, Kath-
mandu, July 1977, P- 7

ताम्रपत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—१) मंगर विषय २) सताड

संक्षिप्त विवरण—राजाधिराज परमेश्वर, श्रीमत शिवदेव तथा महाराज सामन्त श्री रामदीवको विजय राजमा मंगर विषय स्थित भाँटेश्वर भटारकको सताडमा श्री इदाभावो नायक श्री धवनप तथा नायक श्री सोह्वरान गोठि र पञ्चालिकका प्रधानको रूपमा छानिए-को कुरा प्रस्तुत ताम्रपत्रमा वर्णित भएको देखिन्छ ।

कैफियत—प्रस्तुत ताम्रपत्रको अध्वयनबाट उपर्युक्त समय गोठि र पञ्चालिकका प्रधान पदहरूको लागि चुनाव गरिने परिपाटी भएको कुराको अनुमान हुन्छ ।

अर्को, यस लेखमा वर्णित मंगर विषय पूर्व १ नं० धुलिखेलदेखि अन्दाजी ७ कोश पूर्व स्थित

व्यापारिक केन्द्रको रूपमा रहेको मङ्गलटार भन्ने स्थान भएको प्रतीत हुन्छ । यस लेखको मंगर र मङ्गल नाममा सामञ्जस्यता पाइनु श्री संवत् २२० को आर्योष्णीष विजय नामक ग्रन्थको पुष्पिकामा उल्लिखित धवलस्रोतका महासा-मन्ताधिपति महासामन्त श्री रामदेव र यस लेख-मा वर्णित महाराज सामन्त श्री रामदीव एउटै व्यक्ति लागेको हुँदा धवलस्रोत वर्तमान धुलिखेल-को प्राचीनतम नाम भएको देखिएकोले पनि उपर्युक्त अनुमानमा सघाऊ पुऱ्याएको छ ।]

अभिलेख नं. १२

[ॐ नमः श्री] धर्मधातवे ॥ ज धातवे ।
सर्वधर्म पापजोन्निनाय
..... नुभव भव भावो ध्व ॥ आशीस्तुण्य
..... सदेव इ भ वे वीहारक सद्धर्मचैत्य ॥
चिन्त्य
रतः ॥ गत पञ्च [धि] के यष्टि ना प्र रो हा नि त
..... कर्मधर्म
ध्वजश्चैत्यः जेष्ट ॥ यावन्लोक शू[न्य]ता ज्ञान
धामापुरस रत्न
सरोजेरुत्तम भ दिव कीर्ति स्वभावः सम सुख
वशवर्ति
..... [सद्ध] र्म लोक वृद्धय श्रु कस्य
महसा ब्रह्मज्ञा-
[ने] देवान्स्वर्गपुरी गतः मह बोधिपतिः
प्रज्ञो (पाया
..... त्यैक तिष्ठम्मन धर्मश्च ठो
द्वार विधिः
धर्मश्च ज्य इति ख्यातः द्वि भवे-
हीदशी ॥
[नेपाल] हायने शुद्धे सरे भाग्य श्री यरा
वज्रानुक्रमे

... नानुगम जीर्णोद्धार] ... नेपाल नामो ...
 ... राज्ये ... द भव ... पा भवन्ति ...
 ... भे दी क र व ... नि म मो ज ...
 ... मंत्री चन्द्र ए

[प्रासिस्थान—काठमाडौं स्वयम्भूको अभिलेख

मिति—अनुमानित १२ औं शताब्दी ई.

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—मंत्रीचन्द्र

प्रशासनिक पद—+

ग्रहा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—मंत्रीचन्द्र

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—बौद्ध

कुनमा प्रकाशित—हैमराज शाक्य, मेडिएवल नेपाल,
 १९७०, पृ. ५६-५७.

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—एउटै चैत्य, भिक्षुहरू तथा दुई-
 वटा मृगका आकृतिहरू उत्कीर्ण
 छन् ।

स्थान—नेपाल

संक्षिप्त विवरण—+

कैफियत—मंत्रीचन्द्र नामका व्यक्तिद्वारा चैत्य जिर्णोद्धार
 गरिएको कुरा वर्णित प्रस्तुत अभिलेखमा ब्रह्म-
 ज्ञानबारे पनि उल्लेख गरिएबाट बौद्धधर्मले
 हिन्दूधर्मका मूलभूत तत्त्व एवं दर्शनलाई उप-
 र्युक्त समयसम्म यथेष्ट मात्रामा अंगिकृत गरि-
 सकेको कुरा बोध हुन्छ ।]

अभिलेख नं. १३

संवत् ५९ भाद्रपदकृष्ण संस्र्म्या ॥ श्रीमन्
 राजाधिराज परमेश्वर

परमभट्टारक श्रीमानदेवस्य विजयराजे ।

श्रीदनिश्वर(र)दक्षिण तीर्थाधिवा-

सिनः दिवंगत प्रजनवंत निमितेन तत्रैव ।

योधिवास्तिन ट्रीनमेत

नद्यां तत पत्नीलि कर्तव्यम् नित्यवद्विन्नम्

सम्प्रदत्तं

[प्रासिस्थान—काठमाडौं ब्रह्मटोलको जलद्रोणको अभिलेख

मिति—संवत् ५९ (२५९) भाद्रपदकृष्ण संस्र्म्या

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—श्रीमन् राज-

धिराज परमे-

श्वर परमभट्टा-

रक श्रीमानदेव

प्रशासनिक पद—+

ग्रहा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—दिवंगत भएकाहरूको उद्धार-
 को निमित्त

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—श्रीदनिश्वर

विहार, मन्दिरको नाम—+

कुनमा प्रकाशित—Dr. D. R. Regmi, Medieval
 Nepal, Part, III, PP. 5-6

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—दक्षिण तीर्थ

संक्षिप्त विवरण—श्रीमन् राजाधिराज परमेश्वर परमभट्टा-
 रक श्री मानदेवको विजयराजमा श्री
 दनिश्वरको दक्षिणतिर तीर्थ भन्ने स्थान
 का बासिन्दाहरूले दिवंगतहरूको उद्धार-
 को लागि नदी जस्तै पानी कैले पनि
 आउन बन्द नहुने गरी जलद्रोण प्रति-
 ष्ठापन गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा
 वर्णित छ ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट उपर्युक्त समय
 स्थानीय आवश्यकताहरू पूर्तिको लागि त्यहीँका
 जनताहरू मिलेर निर्माणका कार्यहरू सम्पन्न
 गर्दै भन्ने कुराको उदाहरण प्रस्तुत अभिलेख-
 ले प्रस्तुत गरेको छ ।]

अभिलेख नं. १४

ॐ नवसप्तद्विसहिते आषाढ सिते द्वितीया रुद्रगणादित्य
स्थापित
सम्बत् २७६ आषाढशुक्लद्वितीया सकलषतसन्तारिणि

[प्रासिस्थान—काठमाडौं नवसाल नन्दिकेश्वर वहालको ढुंगे-
धारानिर प्रतिष्ठापित सूर्यमूर्तिको पादपीठ
तथा जलहरीमा उत्कीर्ण अभिलेख

मिति—संवत् २७६ आषाढ शुक्ल द्वितीया
राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—+
प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+
शलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+
शिलापत्र राख्नेको नाम—+
महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—रुद्रगणादित्य
विहार, मन्दिरको नाम—+
कुनमा प्रकाशित—Dr. D. R. Regmi, Medieval
Nepal, Part III. P. 5;
पृष्ठा, १.३, पृ. १७.

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+
स्थान—+
संक्षिप्त विवरण—संवत् २७६ आषाढ शुक्ल द्वितीयाको दिन
रुद्रगणादित्यको मूर्ति प्रतिष्ठापन गरि-
एको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित
छ ।

कैफियत— प्रस्तुत पादपीठ लेखमा रुद्रगणादित्य भनेर उल्लेख
गरिएबाट आदित्य (सूर्य) पनि शिव-रुद्रगणकै
एक सदस्य भएर शिव र सूर्य बीचको घनिष्ठतामा
सम्बन्धलाई प्रकटित गर्दछ । शिव र सूर्यमा
कुनै विभेद नभएको कुरा निम्न श्लोकबाट स्पष्ट
हुन्छ । “आदित्यं च शिवं विद्यात्, शिवमा-
दित्यं रूपिणम् । उभयोऽन्तरं नास्ति, ह्यादित्यस्य

शिवस्य च ॥” नेपाल संवत् ३८१ को फरपिङ्गको
अभिलेखमा शिवभाष्करम् भनी वर्णन गरिएबाट
शिव र सूर्य एउटै भएको यथार्थतालाई दर्शाउनुको
साथै शिव र सौर सम्प्रदायको एकात्मतालाई
दर्शाएको स्पष्ट छ ।

अर्को, प्रस्तुत पादपीठ माथि प्रतिष्ठापित
सूर्यमूर्ति स्थानक मुद्रामा रहेको छ । यस
मूर्तिको विशेषता यसको गोडामा बनेको बूट्टामा
रहेको छ । यस मूर्तिमा प्रयोग गरिएका लुगा
पनि कुषाणकालीन सूर्यमूर्तिहरूमा प्रयुक्त
लुगासित मेल खान्छ ।]

अभिलेख नं. १५

स्त्रे योस्तु ॥ सम्बत् २८२ मार्गशिरशुक्लपूर्णामास्या
रोहिण्याङ्गारदि-
ने—॥ राजाविराजपरमेश्वरपरमभटारक । श्री नेपालाधिपति
श्रीमदानन्ददेवस्य विजयराजे—॥ श्रीपतुंगविषयाधिपतिमहा-
सामन्त श्रीमद्रहस्यदीवस्य प्रवर्तमानकाले—। श्रीयखरप-
शिच्छमटोलकाधिवाशिन—। श्रीभिडगु भावो हर्षवसि स्त्रीपुरुष
उभयकेन श्रीकाण्ठेश्वर भटारकस्य—। चउत्रके, उमामहेश्व-
र बालचक्रः प्रवत् ० ॥ द्वर्मकाममोक्षधेन ढोकित्तमिति ॥
॥०॥

[प्रासिस्थान—ललितपुर पूर्ण वण्डी महाद्योतनी स्थित ऐं श्वर्य-
धर राजोपाध्यायको संकलनमा रहेको तापत्र
मिति— संवत् २८२ मार्गशिरशुक्ल पूर्णमास्या रोहि-
ण्याङ्गारदिने

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—(१) राजाविराज
परमेश्वर परम-
भटारक श्री
नेपालाधिपति श्री
मदानन्ददेव

- (२) श्री पनुंगविषया-
धिपति महासा-
मन्त श्री भद्र
हस्यादीव (३)
मीभिङ्गु भावो
(४) हर्षवधि

पन गरेको कुरा प्रस्तुत ताम्रपत्रमा
वर्णित छ ।

कैफियत—महादेवको शिरमा बालचन्द्र अवस्थित हुने हुँदा
प्रस्तुत अभिलेखमा उत्कीर्ण बालचक्रले बालचन्द्र-
लाई नै इङ्गित गरेको हो भन्ने लाग्दछ ।]

प्रशासनिक पद—महासामन्त

अड्डा—+

ताम्रपत्र राखेको उद्देश्य—धर्म, अर्थ, काम तथा मोक्षको
कामनाले

ताम्रपत्र राखेको नाम—मीभिङ्गु भावो र हर्षवधि

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) श्री भ्राणेश्वर
भट्टारक (२) उमामहे-
श्वर (३) बालचक्र
(बालचन्द्र)

विहार, मन्दिरको नाम—श्री भ्राणेश्वर भट्टारकस्य च्छत्रक
(मन्दिर)

कुनमा प्रकाशित—M. R. Pant & A. D. Sharma,
The Two Earliest Copper Plate
Inscriptions from, Nepal, in
Nepal Research Centre Miscel-
laneous Papers, No. 12, Nepal
Research Centre, Kathmandu,
July 1977, P. 28.

ताम्रपत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—(१) श्री नेपाल (२) श्री पनुंग (३) श्री यखर पश्चिम टोल

संक्षिप्त विवरण— राजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक श्री
नेपालाधिपति श्री मदानन्ददेवको विजय-
राजमा श्री पनुंग विषयाधिपति महासा-
मन्त श्री भद्रहस्यादीवको प्रवर्तमान समय
श्री यखर पश्चिम टोल बस्ने मीभिङ्गु
भावो र हर्षवधि नामका दुईजना स्त्री
पुरुषले श्री भ्राणेश्वर भट्टारकको मन्दिर-
मा बालचक्र (बालचन्द्र) को आकृतियुक्त
उमामहेश्वरको मूर्ति धर्म, अर्थ, काम,
मोक्ष (चतु, पुरुषार्थ) को लागि प्रतिष्ठा-

अभिलेख नं. १६

ॐ स्वस्ति ॥ क्षीरोदाभुनिधौ विधाय रभसात् क्षुब्धं गिरि
मन्दरं

संभूता कमलाया प्रमथिते देवासुरैर्विश्रुतः
संवीक्ष्य स्वधिया विचिन्त्य च मुहुर्देवेषु सर्वात्मना
श्रेष्ठोसाविति यं गता स जगतां कुर्याच्छिवं माधवः ।
यः पारिजाततरुमानयति स्म भर्तुर्लक्ष्मीपतेरसुरकानन
धूमकेतोः

कत्तुं प्रमोदमदसत्य समस्तदेवान् देवाच्छुभं स जगतां
विनतातनूजः ।

पृथ्वीं नृपे सकललोकहृदंबुहंसे युक्त्या प्रशासति रिपुद्विप-
केशरीन्द्रे ।

वित्तो गुणैर्जगति चंद्रकलावदातैः श्रयानन्ददेव इति सूर्यकुल-
प्रदीपे ॥

नष्ट्रा सज्जनचित्तकैरवविधोः सम्पद्दयाशालिनः

श्रीमद्रामुनिसंज्ञितस्य विहिता पुत्रेण पुरयःतमनः ।

अर्चार्थं श्रीपतिमाधवस्य परया सम्प्राप्तुमुच्चैः पदं

भवत्या श्रीगण्डुस्य शंकर इति ख्यातेन भूमण्डले ।

पत्न्या सहानिन्यचरित्रवत्या कलंकहीनोडुपविम्ब कान्तं

वक्त्रं दधत्या हृदयं क्षिपन्त्या निरुतारे श्रेष्ठसि तेजलक्ष्म्या ॥

समाशतद्वये प्राप्ते वसुवन्हिसमायुते । कृष्णाष्टम्यां कृता ज्येष्ठे

प्रशस्तिः सोमवासरे ।

विद्वतोदयचन्द्रं ण सेवायै कमलापतेः । पूजितो वाक्यपुष्पेण मुद-

मेति हि केशवः ॥

[प्रासिस्थान—भक्तपुर तौमडी टोलको अभिलेख

मिति—समाशतद्वये प्राप्ते वसुवन्हिसमायुते (= २८७)

कृष्णाष्टम्यां कृता ज्येष्ठे प्रशस्तिः सोमवासरे ।

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—(१) श्रयानन्द-
देव (२) श्री मद्रा-
मुनि (३) शङ्कर
(४) तेजलक्ष्मी (५)
विद्वतोदयचन्द्र

प्रशासनिक पद—+

श्रद्धा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—विष्णुलोक प्राप्तिको कामना

शिलापत्र राख्नेको नाम—(१) शङ्कर (२) उदयचन्द्र

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) माधव (२)
लक्ष्मी (३) धूमकेतु
(४) विनता तनूज
(५) श्रीगरुड (६)
कमलपति (७)
केशव

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—हिन्दु (बैष्णव)

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित अभिलेख
संग्रह, दोस्रो भाग, पृ. १०-११

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—सूर्यकूलका बत्ति जस्ता भएका श्री
आनन्ददेव राजाको राजत्वकालमा श्री
मद्रामुनि छोरा शङ्कर नामका पुण्यात्मा
व्यक्तिले विनता पुत्र श्रीगरुडको पूजा
सत्कार गरेको श्री विद्वान् उदयचन्द्रले
कमलापति श्री केशवको वाक्यरूपी फूत-
ले पूजा गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा
वर्णित छ ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट उपर्युक्त समय
समुद्र मन्थनबाट लक्ष्मीको प्रादुर्भाव भई तिनोले
विष्णुलाई वरण गरेको श्री सत्यभामाको आग्रह-
लाई तार्न नसकेर श्रीकृष्णले स्वर्गको पारिजात
वृक्ष गरुडद्वारा उखेलन लगाउनुको साथै सो
पारिजात वृक्षको लागि देवताहरू र गरुडको

बीच ठूलो लडाईं भई अन्त्यमा देवताहरूको
पराजय भएको जस्ता पौराणिक उपाख्यान-
हरूको उपर्युक्त समय यहाँ प्रचुर मात्रामा
प्रचार भएको कुरा विदित हुन्छ ।]

अभिलेख नं. १७

सम्बत् २८८ फाल्गुणकृष्णाष्टम्याम्.....

कादि म..... रुद्रदेवस्य विजयराज्ये मेतम्
..... पुनर्जन्म हेतोः

मातापितापुत्रादिविद्वङ्गता । सत्वान् तेषाम् नरकादि दुः -
खोपशान्तये संप्रदत्तामिति

[प्राप्तिस्थान—वज्रयोगिनीस्थित दुङ्गे धाराको अभिलेख

मिति—संवत् २८८ फाल्गुण कृष्णाष्टम्याम्

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत— रुद्रदेव
प्रशासनिक पद—+

श्रद्धा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—दिवङ्गतहरू तथा प्राणीहरू-
लाई नरक आदि दुःखहरू-
बाट उपशान्तिको लागि

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित—अभिलेख संग्रह, दोस्रो भाग, पृ. १२.

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—नरक

संक्षिप्त विवरण—श्री रुद्रदेवको विजयराज्यमा माता, पिता
तथा पुत्र आदि दिवङ्गतहरू श्री प्राणी-
हरूलाई नरक आदि दुःखहरूबाट उप-
शान्तिको लागि (पानी आउने दुङ्गे—

धारा) प्रदान गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—दुङ्गे धाराको मुखमै कुँदिएको यो अभिलेखको प्राप्तीले साँखु वज्रयोगीनस्थित तीनवटा दुङ्गे धाराहरूको निर्माण श्री रुद्रदेवको राज्यकालमा भएको कुरा सुनिश्चित छ । अर्को, यो अभिलेख धारोको मुखमै उत्कीर्ण गरिएको हुँदा दुङ्गे धाराको प्रामाणिक इतिहास थाहा लिनुमा ठूलो सहायक भएको छ । दुङ्गे धाराको डूँडमै उत्कीर्ण अभिलेखहरूमा उत्तर प्राचीनकालीन ललितपुर मङ्गल बजारको ब्राह्मीको चौथो प्रकारको लिपीमा उत्कीर्ण संवत् १७० को अभिलेख सर्वप्राचीन मानिन्छ ।]

अभिलेख नं. १८

ॐ संवत् २६१ कार्तिकशुक्लाष्टम्याम् राजाधिराज परमेश्वर राज्ये श्रीरुद्रदेवस्य जगदानन्दकारिणः । अष्टम्यां कार्तिके शुक्ले प्रतिष्ठादिविधानतः ॥

[प्रासिस्थान—कुम्भेश्वरको अभिलेख

मिति—ॐ संवत् २६१ कार्तिक शुक्लाष्टम्यम्

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत— राजाधिराज परमेश्वर श्री रुद्रदेव

प्रशासनिक पद—+

ऋद्धा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित “अभिलेख संग्रह” दोस्रो भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—राजाधिराज परमेश्वर श्री रुद्रदेवको जगत्लाई आनन्द प्रदान गर्ने राज्यमा प्रतिष्ठा विधान गरिएको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखको अभ्यवधानबाट राजाधिराज परमेश्वर श्री रुद्रदेवको राजत्वकालमा देशमा अमनचैन कायम भएको कुरा प्रकटित हुन्छ ।]

अभिलेख नं. १९

संवत् २६१ ज्येष्ठ पूर्णम्यां श्री राजाधिराज रुद्रदेव

विजयराजे ॥.....

श्रीदेवजे प्रधनेनधी शुभ

[प्रासिस्थान—काठमाडौं स्थित लायकु टोलको जत्रोणीको अभिलेख

मिति—संवत् २६१ ज्येष्ठ पूर्णम्यां

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—श्री राजाधिराज रुद्रदेव

प्रशासनिक पद—+

ऋद्धा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित—Dr. D. R. Regmi, Medieval Nepal, Part III, P. 8.

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—श्री राजाधिराज रुद्रदेवको विजय राजमा भन्ने कुरा अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—+]

अभिलेख नं. २०

ॐ अब्दे याति भुजग्रहाच्चिगुणिते मासे तथा कार्तिके
 २३३ नृपतौ च शासति भुवं चन्द्रो जयाद्यः सुधीः ।
 पाश्वर्णे पट्टिकया सहामलजलद्रोणीमिमां दत्तावान्
 मागोन्मार्जनगोष्ठिकासु निहितं क्षेत्रञ्च तूरोपराम् ॥
 तत्पट्टिकापटलाच्छादनाय च शिवकाचतृष्टयम् ।

[प्राप्तिस्थान—ल.पु. गावहाल स्थित बलटोलको अभिलेख

मिति—ॐ अब्दे याति भुजग्रहाच्चिगुणिते (= २६२) मासे
 तथा कार्तिके

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

(१) राजा रुद्र[देव] (२) जयचन्द्र

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नेको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—जयचन्द्र

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित “अभि-
 लेख संग्रह” दोश्रो भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—रुद्र नामक राजाको राजत्वकालमा जय-
 चन्द्र नामका वृद्धिमान व्यक्तिले दायौं
 बायाँ पेटियुक्त जलद्रोणी बनाउनुको साथै
 बाटो सफा गर्ने गठित गोष्ठीको लागि
 तीन रोपनी खेत प्रदान गर्नुको अतिरिक्त
 ती पेटोहरूको छादनको समेत प्रबन्ध
 गर्न चार शिवका प्रदान गरेको कुरा
 अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट तत्समय नगर

एव ग्रामका बाटोहरूको सफा सुगहरको लागि
 गोष्ठीहरूको निर्माण गरिन्थ्यो भन्ने कुरा
 विदित हुन्छ । यस भन्दा अगाडि उत्तर प्राचीन-
 कालमा बाटो सफा गर्ने गोष्ठीहरूको गठन
 गरिएको थिएन । यद्यपि त्यस समय बाटो सफा
 गर्ने व्यक्तिहरूको नियुक्तको व्यवस्था अवश्य
 थियो । उत्तर प्राचीनकालीन संवत् ३० को
 हाडीगाउँको अभिलेखमा सम्मार्जयित्रीको उल्लेख
 आएबाट उक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ ।

प्रस्तुत अभिलेखमा मार्ग सफा गर्ने गठित गोष्ठी-
 को लागि खेत प्रदान गर्दा निहित क्षेत्रञ्च तूरो-
 पराम् भनी उल्लेख गरिएबाट जग्गाको परिमाण-
 लाई बुझाउन रोपनी शब्दको प्रयोग उपर्युक्त
 समयमै भइसकेको कुरा जानिन्छ ।]

अभिलेख नं. २१

संवत् २६२ जैष्ठपूर्णाभ्यां श्रीराजाधिराजरुद्रदेवविजयराज्ये
 ॥०॥
नेन सर्वजन्तु सुखी भवतु ॥

[प्राप्तिस्थान—काठमाडौं ब्रह्मटोलको अभिलेख

मिति—संवत् २९२ जैष्ठ पूर्णाभ्यां

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—श्री राजाधिराज
 रुद्रदेव

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नेको उद्देश्य—सबै जन्तुको सुखको कामना

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित “अभिलेख संग्रह” नवौं भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—श्री राजाधिराज रुद्रदेवको विजयराज्यमा सबैको सुखको कामना साथ (जलद्रोणी निर्माण गरिएको कुरा) प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ।

कैफियत—मनुष्य समेत सबै प्राणीलाई बुझाउने गरी सर्व-जन्तु शब्दको प्रयोग प्रस्तुत अभिलेखमा गरिएको पाइएवाट मनुष्य एक प्रकारले सामाजिक पशु हाँ भन्ने आधुनिक कालका विद्वानहरूको धारणाको प्रारूप प्राचीनकालदेखि नै हुँदै आएको कुराको पता हुन्छ। भगवान् शिवलाई पशुपति एवं भूतपतिको संज्ञा दिइएकोलाई पनि यहाँ यसै मन्दर्भमा लिन सकिन्छ।]

अभिलेख नं. २२

संवत् आ ह (२६५) वैशाख शुक्ल तृतीयायां । राजा(धि)-राज श्री अमृतदेवस्य विजयराज्ये । श्रीपति मृगस्थल्या विजै-कार्त्तिभारी । दिवंगत पुत्र जैद्रथजीवस्य उभेज न जलद्रोणी दानकृता । तस्य स्वर्गत्व ब्रह्मत्व विष्णुत्व रुद्रत्व संप्राप्तये तेनदानपुनेन मात्रा सुखी भवतु शुभमिति ।

[प्राप्तिस्थान—भक्तपुर खौमाटोल स्थित जलद्रोणीको अभिलेख

मिति—संवत् आ ह (२६५) वैशाख शुक्ल तृतीयायां ।

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

- १) राजाधिराज श्री अमृतदेव
- २) दिजैकर्त्तिभारी
- ३) जैद्रथजीव

प्रशासनिक पद—+

अङ्का—+

शिलापत्र राख्नेको उद्देश्य—दिवंगत पुत्र जैद्रथजीवको स्वर्गत्व ब्रह्मत्व विष्णुत्व रुद्रत्व प्राप्ति तथा आमा सुखी हुनु भन्ने कामना

शिलापत्र राख्नेको नाम—विजैकर्त्तिभारी

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) श्रीपति (२) ब्रह्मा (३) विष्णु (४) रुद्र

विहार, मन्दिरको नाम—+

कुनमा प्रकाशित—Dr. D. R. Regmi, Medieval Nepal, Part III, P. 9

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—मृगस्थली

संक्षिप्त विवरण—राजाधिराज श्री अमृतदेवको विजयराज्य-मा श्रीपति (महादेव)को मृगस्थलीमा बस्ने विजैकर्त्तिभारी नामका व्यक्तिले आफ्ना दिवंगत पुत्र जैद्रथजीवको स्वर्गत्व ब्रह्मत्व, विष्णुत्व, रुद्रत्व प्राप्तिको लागि जलद्रोणी दान गरी त्यसको पुण्यले आमा सुखी हुनु भन्ने कामना गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट श्रीपति भन्नाले विष्णुलाई मात्र बुझाउने नभई त्यसले महादेवलाई पनि बुझाउने यथार्थतालाई स्पष्ट्याएको छ।

संवत् २६५ माग महिनासम्म श्री रुद्रदेव नेपालको राज्यासनमा अवस्थित रहेको कुरा भगवत्या प्रजापारमितायाः रत्नगुणसञ्चयगाथा नामक ग्रन्थको पृष्ठीकामा महाराजाधिराज श्री रुद्रदेवस्य राज्ये संवत् २६५ अग्रहण पूर्णमास्यां आदित्यदिने भनी उल्लेख गरिएको पाइएवाट विदित हुन आएको छ। जसको आधारमा राजाधिराज श्री अमृतदेव उपर्युक्त सालको पौष-देखि चैत्र महिनाको बीच कुनै समय राज्यासनमा अवस्थित भएको देखिन्छ।]

अभिलेख नं. २३

ॐ स्वस्ति । ऋतुग्रहसमायुक्ते सम्बत्सरशतद्वये ।
ज्येष्ठमासासिताष्टम्यां राज्ये श्रुमृतभूपतेः॥
भ्रातृविजयदेवस्य स्वर्गसम्प्राप्तिहेतवे ।
श्रीविशाखादिदेवेन जनन्या मधुकश्रियः॥
आज्ञां भ्रजमिवाधाय मूर्ध्ना दोलाचलस्थितेः।
कृष्णास्य विधिवद्भक्त्या विष्णोरर्चा निवेदिता ॥
पुरयेनानेन लोकोयं सुखी भवतु सर्वदा ।
परार्थकरणायैव प्रवृत्तिहि महानाम् ॥

प्राप्तिस्थान—चाङ्गुको अभिलेख

मिति—ऋतुग्रहसमायुक्ते सम्बत्सरशतद्वये (= २६६) ज्येष्ठ-
मासासिताष्टम्यां

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

- (१) श्री श्रुमृत भूपति
- (२) विजयदेव
- (३) श्री विशाखादिदेव
- (४) मधुकश्री

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—अपना भाइ विजयदेवको स्वर्ग
सम्प्राप्ति तथा लोकको कल्याण
कामना

शिलापत्र राख्नेको नाम—श्री विशाखादिदेव

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम— (१) कृष्ण
(२) विष्णु

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—हिन्दू

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित “अभि-
लेख संग्रह”, दोश्रो भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—दोलाचल

संक्षिप्त विवरण—उपर्युक्त समय राजा श्री श्रुमृतदेवको
राज्यकालमा श्री विशाखादिदेवले अपना

भाइ विजयदेवको स्वर्ग सम्प्राप्तिको
लागि आफ्नी आमा मधुकश्रीको आज्ञा-
लाई शिरोधार्य गरी दोलाचलस्थित
भगवान् श्रीकृष्णलाई विधिपूर्वक पूजा
सम्पन्न गरी सो प्रयत्नले सदा लोकको
कल्याण कामना गरिएको कुरा प्रस्तुत
अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—उत्तर प्राचीनकालको प्रारम्भिक समयदेखि नै
वैष्णव मतको प्रचार रहेको थियो । गोपाल
वंशावलीमा राजा श्री हरिदत्त वम्मलि लिच्छवि
राजा श्री मानदेवको अभ्युदय हुनु भन्दा पहिले
नेपालको चार पर्वत शिखरमा चार नारायणको
स्थापना गरेको कुरा वर्णित हुनु औ पाँचौं
शताब्दी ई. का राजा श्री मानदेवले चाङ्गु-
नारायणको मन्दिर अगाडि विजयस्तम्भ राखेको
कुरा सोही स्तम्भमा उत्कीर्ण अभिलेखले दर्शा-
एबाट उक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ । वैष्णव धर्म-
को साथसाथै यहाँ वैष्णव धर्मको अर्को रूप
वासुदेव अर्थात् भागवत धर्मको पनि प्रचार
रहेको थियो । उत्तर प्राचीनकालीन संवत् ४६५
को ल०पु० सिकुवहिलको अभिलेखमा “परम-
भागवतस्य देशवर्म्मनाम्नो ...” भनी उत्कीर्ण
गरिएको पाङ्गुको साथै संवत् ५१२ को विष्णु-
पाङ्गुका फेदीको लेखमा, वासुदेवको स्तोत्र उल्लेख
गरिएको पाङ्गुबाट उपर्युक्त कुरोको पुष्टिमा ठूलो
सघाऊ पुऱ्याएको छ । सर्वशक्तिमान् देवता
मानिएका भगवान् श्रीकृष्णको लीलालाई प्रक-
टित गर्ने कालीघदमनको एक सुन्दर मूर्ति हुनु-
मान् ढोकाभिन्न प्रतिष्ठापित गरिएकोलाई यहाँ
यसै सन्दर्भमा लिन सकिन्छ ।

उत्तर प्राचीनकाल पछि मध्यकालमा पनि
भागवत धर्मको प्रचार रहेको थियो । मध्य-
कालमा भागवत धर्मको पञ्चरात्र सिद्धान्तको
प्रचार रहेको कुरा ने०सं० १४७ को पञ्चरात्र
ग्रन्थको प्राप्तिले विदित हुन आएको छ ।
नारी आकृतिहरूबाट मात्र निर्मित घोडाको
पिठ्युमा बसी घोडचढीको आसन ग्रहण गरेको

देखाइएको भगवान् श्रीकृष्णको कामविजयी स्वरूपको बाह्रौं शताब्दी ई० को एक चित्र पनि पाइएको छ । ने०सं० ३२० को इचङ्गुको एक अभिलेखमा नारायण मन्दिरको द्वारमा दुई वटा सिंहका आकृतिहरू निर्माण गरिएको कुरा वर्णित छ । उपर्युक्त तथ्यहरूको परिप्रेक्षमा प्रस्तुत अभिलेखलाई लिन सकिन्छ । प्रस्तुत अभिलेखको प्राप्तिले उपर्युक्त समय वासुदेव अर्थात् भागवत मतको यहाँ प्रचार रहेको कुरा स्पष्ट रूपले जानिन्छ ।]

अभिलेख नं. २४

राज्ये श्रीगुणकामदेव नृपतेस्सप्तोत्तर त्रिशते.....
मानिगोलके सुरालय कृतस्तच्छ्रीधरौयात्मनः ।.....
पित्तोबन्दगुरोश्च भक्त जगतां स्वर्गापत्रगर्गा ..

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर क्वावहाल समीपस्थ मन्दिरमा प्रतिष्ठापित उमामहेश्वर मूर्तिको पादपीठ लेख

मिति—सप्तोत्तर त्रिशते

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्त समेत—

श्री गुणकामदेव नृप

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नेको उद्देश्य—मातापिता, गुरु तथा संसारका भक्तजनहरूको स्वर्ग प्राप्तिको कामना लिई

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—श्रीधर

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—हिन्दू

कुनमा प्रकाशित—Dr. D. R. Regmi, Medieval Nepal, Part, III, P. 9

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—मानिगोल

संक्षिप्त विवरण—राजा श्री गुणकामदेवको राज्यमा माता-पिता, गुरु तथा भक्तजनहरूको स्वर्ग प्राप्ति होस् भन्ने कामना लिई मानिगोलको मन्दिरमा श्रीधर भगवान्को मूर्ति प्रतिष्ठापन गरिएको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—भगवान् विष्णुका विभिन्न नामहरू मध्ये श्रीधर पनि एक रहेको छ । विष्णुका चौबीस अवतारहरूको नाम क्रममा श्रीधर नाम पनि एक भएको पाइएबाट उक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ । विष्णुका चौबीस अवतारका नाम निम्न लिखितानुसार छन्—(१) केशव (२) नारायण (३) माधव (४) गोविन्द (५) विष्णु (६) मधुसूदन (७) त्रिक्रम (८) वामन (९) श्रीधर (१०) हृषीकेश (११) पद्मनाभ (१२) दामोदर (१३) संकर्षण (१४) वासुदेव (१५) प्रद्युम्न (१६) अनिरुद्र (१७) पुरुषोत्तम (१८) अर्धोक्षज (१९) नरसिंह (२०) अच्युत (२१) जनार्दन (२२) उपेन्द्र (२३) हरि (२४) श्रीकृष्ण । यद्यपि उपर्युक्त विष्णुका २४ अवतारहरूको नाम क्रममा श्रीधरको नाम पनि पाइएको छ तापनि उमा महेश्वरको मूर्ति प्रतिष्ठापित प्रस्तुत पादपीठ लेखमा श्रीधरको मूर्ति प्रतिष्ठापन गरिएको कुरा वर्णित भएबाट श्रीधर भन्नाले विष्णुको साथै भगवान् शिवलाई पनि बुझाउने कुराको पत्तो हुन्छ ।]

अभिलेख नं. २५

ॐ सम्ब्रच्छरयुगे जाते चन्द्रव(न्ह)समन्विते ।

वैशाखशुक्ले रोहिययां तृतीयायां गुरोदिने ॥

राज्ये श्र यानन्ददेवस्य ..

श्रीमद्देवधरचन्द्रेण जलद्रोणी प्रकल्पिता ॥

तस्मिन् दिवंगते(देवा)तास्य पुत्रेण श्रे यस्ते ।

श्रीदिवाकरचन्द्रेण विहितेयं प्रणालिका ॥

[प्रासिस्थान—ललितपुर वटुक भैरवको जलद्रोणीको अभिलेख

मिति—ॐ सम्बच्छर युगे जाते चन्द्र(न्हि) समन्विते
वैशाख शुक्ले रोहिएयां तृतीयायां गुरोदिने (संवत्
३१४)

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

- (१) श्रयानन्ददेव
- (२) श्री महे वधरचन्द्र
- (३) श्री दिवाकरचन्द्र

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—पिताको मनोरथ पूरा गर्ने

शिलापत्र राख्नेको नाम—श्री दिवाकरचन्द्र

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित "अभिलेख
संग्रह" दश्रो भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षेप दिवरण—श्री आनन्ददेवको राज्यकालमा श्री महे व-
धरचन्द्रको जलद्रोणी प्रतिष्ठापन गर्ने
मनोरथ पूरा नहुँदै मृत्यु भएको हुँदा
तिनका पुत्र श्री दिवाकरचन्द्रले प्रणाली-
का निर्माण गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेख-
मा वर्णित छ ।

कैफियत—प्रस्तुत जलद्रोणीमा कुँदिएको अभिलेखको प्रासि
भएबाट पिताको इच्छा पूरा गर्नु छोराको कर्तव्य
भएको कुरा जानिनुको साथै प्रणालीका शब्दले
जलद्रोणीलाई पनि बुझाएको कुरा विदित
हुन्छ ।]

अभिलेख नं. २६

..... नयम थमिन्द्रयो गादयव
..... बात्स खिविक क्षयविचिसता
..... दुःसा श्रीनृसिंहः । शश्वदुःखचतानाम्प्रभ
..... रि धराय धरणीनुद्धरन्नागधाम्नः । दन्ना-
..... त्रिभिरहं वि-मनश्रीपर नाभिलषितबोऽप्रमे
..... विरयपरश्रीजृम्भ वासः
..... न्नुपमिति रणकरस्तस्य दीरस्म-
..... आसीःसुतोस्य स रसायनसो—
..... धर्मरती विलो
..... तस्य सुतोऽ
..... यज ययता ॥
..... दत्रव आत्मनापि—मलायति...
..... कन्धराहार सुतोस्य पुरुषोत्तमसोमसर्मा
यस्य-तिः ...
..... गृह्यत यस्त्यविरतप्रमदावरश्रीश्व । ये वयञ्चोभ...
..... तामृत श्रीः । दुःख प्रकृतिर्जलैकवसतिर्नित्यप्रशान्नाकृतिः
पुन्य ...
..... गतिः प्रोल्लासतस्तन्वतिः । रागाद्यन्तकमूर्तिहृत्तम-
कृतिर्मे
दिरागायतिः । षट्कर्माभिरतिस्त्रिविक्रममतिर्नैपुण्यसत्पद्धतिः ।
श्रीमत्पश्वि—
(मप)वैतेन्द्रशिखरप्रासादवेदीलसद्द्वारे श्रीहरिदत्तभूपतिकृ-
तन्नाराय—
..... स्त्युभौ सिंही चक्रककम्बुकन्धरकलालङ्कारकान्तौ शिवौ
ताम्राङ्गा-
(विह)द्वौकितौ जगदघधन्साय तेनानद्यौ ॥ मम सुकृतबलेनानेन
नन्दन्नु
..... हरिवपुषि लयन्ते प्राप्तवन्तु प्रकामम् । पितृभिरथ जनन्था
साद्धमन्ते
..... स्मत्थितर इतिप्रमन्तात्प्रार्थनाङ्कुर्वतोच्चैः आकाश-
नयनदहने वा
(ते ने) पालवत्सरे राज्ये । माघसितशौरिदिसे राज्ञः श्री-
विजयकामदेवस्य

.....लसत्नदसुवर्णवतीभ्रशति सार्थमिमाहिम महीमिव
माधवेन । स
..... कलौ दिवि सत्कृतां श्रीदामोदरेण विवुधा मुदमाप्नु-
वन्तु ॥ ॥

[प्रासिस्थान—इचंगुको अभिलेख

मिति—संवत् ३२० (आकाशनयनदहने याले नेपालवत्सरे
माघसितशौरि दिवसे)

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

- (१) श्री हरिदत्त भूपति
- (२) राज्ञः श्री विजयकामदेव
- (३) पुरुषोत्तम शर्मा
- (४) श्री दामोदर विवुध

प्रशासनिक पद—+

अध्या—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—आफ्ना माता सहित पितृहरू
भगवानको देहमा लीन भएर
मुक्त होउनु

शिलापत्र राख्नेको नाम—श्री दामोदर विवुध

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) नृसिंह
(२) त्रिविक्रम (३) माधव

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—वैष्णव धर्म

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित “अभिलेख
संग्रह” नयाँ भाग

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

लिपि—

स्थान— श्री मत्पश्चिमपर्वतेन्द्र शिखर

संक्षिप्त विवरण—श्री हरिदत्त भन्ने राजाद्वारा निर्मित
(मन्दिर) को मूल द्वारमा शंख चक्रको
अलङ्कारले घाँटी सजाइएकाले सुन्दर र
कल्याणकारी देखिएका लालरंगका पाप-
लाई नाश गर्ने दुई वटा सिंह द्वारपाल
जस्तो गरेर षट्कर्ममा प्रीति राख्ने, त्रि-
विक्रमका भक्त तथा सन्मार्गमा निपुणताः

प्राप्त गरेका श्री दामोदर भन्ने विद्वान्
व्यक्तिले आफ्ना माता सहित पितृहरू
भगवानको देहमा लीन भएर मुक्त होउनु
भन्ने प्रार्थना सहित राजा श्री विजयकाम
देवले भगवान् विष्णु (माधव)ले पृथ्वीलाई
उद्धार गरे जस्तै गरी राज्य गरिरहेको बेला
स्थापना गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा
वर्णित छ ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखमा राजा श्री हरिदत्तद्वारा श्री-
मत्पश्चिम पर्वतेन्द्रको शिखरमा निर्मित (मन्दिर)
भनी दर्शन गरिएबाट नेपाल उपत्यकाका चार
पर्वत शिखरहरूका चार नारायणको स्थापना
श्री हरिदत्त वर्मा नामका राजाले गरेका थिए
भन्ने गोपाल वंशजलीको कथनलाई पृष्टि मिलेको
लागेको छ ।

अर्को, मन्दिरहरूको द्वारमा द्वारपाल जस्तो गरी
दुई वटा सिंहहरू राखिने परम्पराको आशय ती
मन्दिर क्षेत्रमा कुनै किसिमका दुष्ट प्रवृत्तिले
प्रवेश नपाउनु र दर्शनार्थीहरूको पाप पनि
नाश होस् भन्ने उद्देश्य राखेको स्पष्ट तथा
दृष्टिगोचर हुन्छ ।

फेरि, भगवान् विष्णुले पृथ्वीलाई
उद्धार गरे जस्तै राजा श्री विजयकामदेव-
ले पृथ्वीलाई रक्षा गरिरहेको समयमा भनी
उल्लेख गरिएबाट विष्णुले त्रिविक्रम आदि
विभिन्न अवतारहरू लई पृथ्वीको रक्षा गरेका
अनुश्रुतिहरूको तत्समय प्रचार रहेको कुरा
जानितुको साथै राजालाई विष्णुका अवतारको
रूपमा पछि मानिन लागेको तथ्यको पूर्वाभास
मिल्दछ ।]

अभिलेख नं. २७

ॐ श्रेयोस्तु ॥ संवत् ३५३ कार्तिक कृष्ण रात्रिः श्रीशुभ-
भयमलनदेवस्थ
विजयराज्ये ॥ श्री सूतीगल जल कुलञ्च युक्त मुहान लस...
स्यनक...युते प्रमुडा चित्तन जुया...जलं ल्होडा छुरो
शुभमस्तु
जगताम्

[प्राप्तिस्थान—ल.पु. मोतीटारको अभिलेख
मिति—संवत् ३५३ कार्तिक कृष्ण
राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
राजः श्री अश्वभयमल्लदेव
प्रशासनिक पद—+
अड्डा—+
शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—जगतको कल्याण
शिलापत्र राख्नेको नाम—+
महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+
विहार, मन्दिरको नाम—+
धर्म, धार्मिक कार्य—+
कुनमा प्रकाशित—“अभिलेख संग्रह” दोस्रो भाग, पृ. १४
शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+
स्थान—सूतीगल
संक्षिप्त विवरण—राजा श्री अश्वभयमल्लदेवको विजयराज्यमा
श्री सूतीगलस्थित जलद्रोणी जिर्णोद्धार
गरिएको कुरा अभिलेखमा वरिष्ठ छ ।
कैफियत—प्रस्तुत अभिलेख नेपाल भाषामा उत्कीर्ण छ ।
यसर्थ यस अभिलेखको प्राप्तिले उपर्युक्त समयको
नेपाल भाषाको अध्ययनमा ठूलो सघाऊ पुऱ्या-
एको छ ।]

अभिलेख नं. २८

संवत् ३६२ कार्तिक, शुदि १ श्री सरजीव भारोस दानपति

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर टेटा स्तूप निरको जलद्रोणीको अभिलेख
मिति—संवत् ३६२ कार्तिक शुदि १
राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—श्री सरजीव
भारो
प्रशासनिक पद—+
अड्डा—+]

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+
शिलापत्र राख्नेको नाम—श्री सरजीव भारो
महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+
विहार, मन्दिरको नाम—+
धर्म, धार्मिक कार्य—+
कुनमा प्रकाशित—हेमराज शाक्य, मेदिणवल नेपाल, १९७०
पृ. ५८
शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+
स्थान—+
संक्षिप्त विवरण—श्री सरजीव भारो नामक व्यक्तिले जलद्रोणी
स्थापना गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा
वरिष्ठ छ ।
कैफियत—प्रस्तुत अभिलेख नेपाल भाषाको छ ।]

अभिलेख नं. २९

..... रकाणां देय धर्मोऽयं प्रम (परम) महायायिनी
श्रीचंद्रभ (व).....महापरिडत श्री श्री वि (धत्) चंद-
पाल .. (पर)-
मोपासिकी भिक्षुणी श्रीमलप्रश्रीरीनाम्नाया यदत्र
पुरप्र तत् भवत्वाचार्योपाध्याय मातापितृ पूर्वगमं
कृत्वा.....
..... ॥ श्री योऽस्तु ॥ संवत् ३६८ माघकृष्ण नवम्यां
तिथौ ॥ राजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक श्री श्री—
अश्वभयमल्ल

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर गुडत बहीको ठूलो चैत्यमा प्रतिष्ठापित
रत्नसम्भवको पादपीठ लेख

मिति—संवत् ३६८ माघकृष्ण नवम्यां तिथौ ॥

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

(१) राजाधिराज परमेश्वर
परमभट्टारक श्री श्री अश्वभय-
मल्ल

- (२) प्रम [परम] महाया-
यिनी श्री चंद्रभव
(३) महापण्डित श्री श्री
विभ्रत चन्द्रपाल
(४) परमोपासिकी भिक्षुजी
श्री मलयश्री

श्री श्री भीमदेवस्य विजयराज्येः । श्रीफनर्पिगविषयाधिपति-
महा-
सामन्तश्रीजेतरामजीवस्य नगरेतिः॥ थविलिटोलकाधिवाशी
यमभलछां दानपति अजशीहकेन कृत भवतिः॥ देवापिः॥
पितरोपिः॥

जीवापि समस्तानां दान कृत भवतिः ॥ शुभ ॥

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—गुरु, पुरोहित र ग्रामाबाबुको
उद्धारको लागि

शिलापत्र राख्नेको नाम—(१) श्री चंद्रभव (२) चन्द्रपाल
(३) श्री मलयश्री

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

कुनमा प्रकाशित—Dr. D. R. Regmi Medieval
Nepal, Part III, P. 12.

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—राजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक श्री
श्री अभयमल्लको राजत्वकालमा प्रम
(परम) महायायिनी श्री चंद्रभव, महा-
पण्डित श्री श्री विभ्रत चन्द्रपाल परमो-
पासिकी भिक्षुणी श्री मलयश्रीको स्मृ-
तिमा गुरु, पुरोहित र ग्रामाबाबुको उद्धार-
को लागि कुनै दान पुरय (सम्भवतः रत्न-
सम्भवको मूर्ति प्रतिष्ठापन कार्य) गरेको
कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—+]

अभिलेख नं. ३०

ॐ नमः ॥ शूर्याय मोहांधकारमगनानाम् जनाणां ज्ञानरश्मि
कृतमूषरत्नं जेन तन्नममि शिवभारकरम् ॥
सम्बत् ३८१ पौषशुक्लदिवाश्रम्याम् श्री श्री परमेश्वर परम

[प्रासिस्थान—फर्पिङ् टुटेपानीको अभिलेख

मिति—संवत् ३८१ पौष शुक्ल दिवा अष्टम्याम्

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्त समेत—

- (१) श्री श्री परमेश्वर परम
श्री श्री भीमदेव (२) विष-
याधिपति महासामन्त श्री
जेतराम जीव (३) अज-
शीहक

प्रशासनिक पद—महासामन्त

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—देवता र पितृको भक्ति तथा
जीवात्माहरूको उद्धार

शिलापत्र राख्नेको नाम—दानपति श्री अजशीहक

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) सूर्य (२) शिव-
भास्कर

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—हिन्दू

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित “अभिलेख
संग्रह” नवौं भाग,

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—(१) श्री फनर्पिग विषय (२) थविलिटोल

संक्षिप्त विवरण—श्री परमेश्वर परम श्री श्री भीमदेवको
विजयराज्यमा श्रीफनर्पिग विषयाधिपति
महासामन्त श्री जेतरामजीवको नगर-
स्थित थविलिटोलका वासिन्दा दानपति
अजशीहकले देवता र पितृको भक्ति तथा

जीवात्माहरूको उद्धारको लागि प्रस्तुत कृति निर्माण गरेको कुरा अभिलेखमा वर्णित छ ।

(२) श्रमृतश्री
(३) नन्दपाल

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखको प्रारम्भमा पनि संवत् ४६३ मा लेखेको युद्ध जयार्णव तन्त्रमा लिखित सूर्यको स्तोत्र नै दिइएको छ । यस स्तोत्रले शिव र सूर्य दुई नभई एउटै रहेको कुरालाई स्पष्ट गरेको छ । अर्को, यस स्तोत्रमा मोहरूपी अन्धकारमा परेका प्राणीहरूलाई ज्ञान रश्मिद्वारा उद्धार गर्ने भनी शिवरूपी सूर्यलाई भनिएबाट सूर्यलाई ज्ञानको देवताको रूपमा पनि त्यस समय लिइन्थ्यो भन्ने कुराको पत्तो हुन्छ ।

अर्को, प्रस्तुत अभिलेखमा महासामन्त श्री जेत-रामजीवलाई विषयाधिपति भनिएबाट उपर्युक्त समय नेपाललाई विभिन्न विषयहरूमा विभक्त गरी ती विषयहरूमा शासन चलाउन महासामन्तहरू नियुक्त गरिन्थे भन्ने कुरा पनि जानिन्छ ।]

अभिलेख नं. ३१

ॐ कन्या विजयपालस्यामृतश्रीनाम सोभना कालस्य वसमापन्ता अलब्धोद्ग्रहनाक्रिया । तत् सोकाकुलितैरेभिः पितृमातृभिदुःखितैः समुन्निनीषया तस्या शिवसायोज्यकारणात् । रषपंक्यग्निसंख्याते प्राप्ते सम्बच्छरे शुभे मास्याषाढे शिताष्टम्यां हस्तर्क्षे बुधवासरे । स्यापिता श्रीमहागौरी भोगामोक्षसमीहया निमित्ता नन्दपालेन शिल्पिना शुभजन्मना ।

[प्राप्तिस्थान—देवपाटनको अभिलेख

मिति—रषपंक्यग्निसंख्याते प्राप्ते सम्बच्छरे शुभे (= ३९६) मास्याषाढे शिताष्टम्यां हस्तर्क्षे बुधवासरे ।

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—(१) विजयपाल

प्रशासनिक पद—+

श्रद्धा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—कालगतिले मरेकी छोरी श्रमृत-श्री शिव सान्निध्यमा प्राप्त होस्

शिलापत्र राख्नेको नाम—विजयपाल र तिनकी पत्नी

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) शिव (२) श्री महागौरी

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—हिन्दू

कुनमा प्रकाशित—अभिलेख संग्रह, दोस्रो भाग, पृ. १४.

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—विजयपालकी छोरी श्रमृतश्रीको कालगतिले मरेको हुँदा सोकाकुल एवं दुःखित माता-पिताले तिनी शिव सान्निध्यमा प्राप्त होस् भन्ने कामना साथ भोग मोक्षले युक्त श्री महागौरीको मूर्ति नन्दपाल नामक शिल्पकारद्वारा बनाउन लगाई प्रतिष्ठापन गरेको कुरा प्रस्तुत पादपीठ लेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—अहिले सम्मन् नेपालमा प्राप्त अभिलेखहरूमा मूर्ति निर्माण गर्ने शिल्पकारको नाम सर्वप्रथम प्रस्तुत अभिलेखमै भेटिएको छ जुन यसको विशेषता स्वरूप छ ।

मृत पुत्रीको शिव सान्निध्यमा प्राप्त होस् भन्ने कामना गरिएको पाइएबाट हिन्दूहरूमा मरे पछि देव लोकमा प्राप्त हुन सकिने विश्वास त्यस समय विद्यमान भएको कुराको पत्तो हुन्छ ।

प्रस्तुत अभिलेखमा श्री महागौरीलाई भोग मोक्ष समीहया भनी वर्णन गरिएबाट ती देवी भोग र मोक्षदायी भएको कुरा जानिन्छ]

अभिलेख नं. ३२

श्रीमदानन्दमल्लभूभुजः..... देवा ॥

[प्राप्तिस्थान—सुर्खेत मङ्गलगढी

मिति—+

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—श्री मदानन्द-
मल्ल भूभुजः

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

कुनमा प्रकाशित—हरिराम जोशी, सुर्खेत, मधुपर्क २०३५
जेष्ठ

शिलापत्रको शिर्षबिन्दु—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—श्री मदानन्द महाराजा भन्ने कुरा अभि-
लेखमा उत्कीर्ण छ ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखको अतिरिक्त अरु कुनै ऐतिहा-
सिक सामग्रीहरूले आनन्द मल्ललाई राजाको
रूपमा दर्शाएका छैनन्, यद्यपि यिनी नेपाल
उपत्यकामा तीन पटकसम्म आक्रमण गर्ने खास
राजा जितारी मल्लका भाइ भएको कुरा तिब्बती
वंशावली तथा शाके १२७९ को दुल्लुको कीर्ति-
स्तम्भमा उत्कीर्ण अभिलेखको अध्ययनबाट
स्पष्टतः देखिन्छ । कर्णाली प्रदेशमा प्राप्त अभि-
लेखहरूको आधारमा इतिहासकारहरूको यही
मान्यता थियो कि जितारी मल्ल पछि तिनका
भतिजा रिपु मल्ल सिजाधिपति भए । तर, अहिले
प्रस्तुत अभिलेखको प्राप्ति जितारी मल्ल पछि
निर्णयित रूपले आनन्द मल्ल नै सिजाधिपति
भएको कुरा जानिन आएको छ ।]

अभिलेख नं. ३३

ॐ नमः सारदायैः ॥ श्रे योऽस्तु [विशा]—

खे कृष्ण ॥ अष्टम्याः घटि वे नवम्या.....

(न) चित्रे घटि १४ प्रपूर्वभद्र नक्षत्रः

(विष्कं) भयोगः बुधवासरेः ग्र
याः तदा उदयात् पु.....

...प्रतिष्ठाबेलाः । वेसाखमास(म)...

स ते चतुः चतुर्त्रिसकाले सोम्येकवार...
...सारदा जगतः मातृपथिते ...

...सारदा जगतः मातृपथिते ...

काममूर्ति श्री श्रीमत् जयानन्द नृप.....

ति भक्ति विभाव भावजीर्णं वर ...

...॥ श्रीजोतकराम श्रीजगराम श्री.....

...दहलकरन वि तिभूतः ॥ स्वस्ति

- सस्थानाधिपो श्रीनवगलगन (शु)मस्तुः

[प्राप्तिस्थान—ललितपुर ससुखेल स्थित अभिलेख

मिति—... वैशाखे कृष्ण ॥ अष्टम्याः घटि वे नवम्या नक्षत्रे
घटि १४ प्रपूर्वभद्र नक्षत्रः विष्कंभयोगः बुधवासरे
(= ४३४ ?)

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

(१) श्री श्रीमत्

जयानन्द नृप

(२) श्री जोतक

राम (३) श्री

जगराम

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—(१) श्री जोतकराम (२) श्री जग-
राम (३) श्री.....

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—सारदा

विहार, मन्दिरको नाम—+

कुनमा प्रकाशित—संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित “अभि-

लेख संग्रह" दोस्रो भाग
Dr. D. R. Regmi, Medieval
Nepal, Part III, P. 17

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—श्रीनवगल

संक्षिप्त विवरण—श्रीमत् जयानन्द राजाको राज्य कालमा श्री जोतकराम, श्री जगराम आदि व्यक्तिहरूले जगत्माता स्वरूप भएकी श्री सारदा देवीको मूर्ति प्रतिष्ठापन गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट ललितपुर बालकुमारीमा सर्वप्रथम सरस्वतीको मूर्ति प्रतिष्ठापन श्रीमत् जयानन्द राजाको राज्य कालमा गरिएको कुराको पत्तो हुन्छ । यसको अनन्तर सम्भवतः उपर्युक्त मूर्ति विनष्ट भएको हुँदा श्री यक्ष मल्लको राजत्व कालमा अर्को सरस्वतीको मूर्ति प्रतिष्ठापन गरिएको थियो । संवत् ५६७ को ल०पु० बालकुमारीको अभिलेखमा त्यहाँ सरस्वतीको मूर्ति प्रतिष्ठापन गरिएको कुरा वर्णित भएबाट उक्त कुराको पुष्टि भएको लाग्दछ ।]

अभिलेख नं. ३४

ॐ श्रे योऽस्तु । सम्वत् ४३७ फालगुन बधि २ राजाधिराज श्री श्री श्री जयानन्ददेवस्यः धर्मरा—

जे भवति रघुवंशावतार श्री श्री जयरुद्रमल्लदेवस्यः लब्ध-
वरिष—

राज्य भवति श्रीदेवी गौ ब्राह्मण).....

पात्रानां सुखाय भवति । यजमान भवति कछावतार राजयो व्यमलोत्तरास मनवांछा शिद्धिरस्तु । पूर्वदिवंगतपितादी-
नां स्वर्गलोक सम्प्राप्तिमस्तु । वारिश्चप्रतिगृह्णाति जस्तुवारि प्रयच्छति उभौ दौ पुण्यत्र...नियतं स्वरगगामिनी ।

[प्राप्तिस्थान—देवपाटन दक्षिणामूर्ति समीपस्थ जलद्रोणीको अभिलेख

मिति—संवत् ४३७ फालगुन बधि २

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

(१) राजाधिराज
श्री श्री श्री जया-
नन्ददेव (२) रघु-
वंशावतार श्री
श्री जयरुद्र मल्लदेव

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—दिवंगत पितृहरूको स्वर्गमा वास
होस्

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) रघु
(२) श्री देवी

विहार, मन्दिरको नाम—+

कुनमा प्रकाशित—Dr. D. R. Regmi, Medieval
Nepal, Part, III, PP. 17-18

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—स्वर्गलोक

संक्षिप्त विवरण—राजाधिराज श्री श्री श्री जयानन्द देवको धर्मराज्यमा रघुवंशी श्री श्री जयरुद्र मल्ल-
देवको शासन समय श्री देवी, गौ, ब्राह्मण तथा पात्रहरूको सुखको लागि र यज-
मानको पनि इच्छा सिद्धि होस् भन्ने हेतु-
ले दिवंगत पितृहरूको स्वर्गलोकमा वास
होस् भनी जलद्रोणी प्रतिष्ठापन गरेको
कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखमा राजाधिराज भनी उल्लेखित राजाको रूपमा श्री श्री श्री जयानन्ददेवको नाम उत्कीर्ण गरी श्री श्री जयरुद्र मल्लदेवको शासन समय भनी उल्लेख गर्नुको साथै पात्रहरूको सुखको लागि भनेर पनि वर्णन गरिएको पाइएबाट श्री श्री जयरुद्र मल्लदेव तत्समय पात्र-
हरूमध्ये सर्वश्रेष्ठ भई राज्यको हर्ताकर्ता जस्तै भएर शासन गर्न लागेको कुराको अनु-
मान हुन्छ ।]

अभिलेख नं. ३५

जयादित्यमल्लदेव

[प्रासिस्थान—सुर्खेत नगर विकास योजना भवनको प्रांग-
णमा राखिएको चारैतिर बौद्ध देवता तथा
चैत्यहरू कुँदिएको स्तम्भमा उत्कीर्ण अभि-
लेख

मिति—+

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

जयादित्य मल्लदेव

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

कुनमा प्रकाशित—हरिराम जोशी, सुर्खेत, मधुपर्क, २०३५
जेष्ठ

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—+

कैफियत—श्री मदानन्द मल्लका छोरा रिपु मल्ल पछि तिनका
काकाका छोरा अक्षय मल्ल राजा भएका थिए ।
अक्षय मल्ल पछि तिनका भाइ आदित्य मल्ल राजा
भए । गोपाल वंशावली अनुसार नेपाल संवत्
४४८ मा तिनले नेपालमा आक्रमण गरेका
थिए । यसै तथ्यको परिप्रेक्षमा प्रस्तुत अभि-
लेखलाई लिन सकिन्छ । चारैतिर बौद्ध देवता
तथा चैत्यहरू कुँदिएको स्तम्भमा जयादित्य
मल्लदेव भन्ने अभिलेखमा उत्कीर्ण छ । यी
आधारहरूबाट कर्णाली प्रदेशका खस राज पर-
म्परामा जेष्ठताको आधारमा राजाको स्वर्गा-

रोहण पछि राजाका भाइ, भतिजा तथा छोरा-
हरू मध्ये जो कोही पनि राज्यासनमा आसीन
हुने परम्परा चलेको देखिन्छ । जुन परम्परालाई
२० औं शताब्दी ई. को नेपालमा राणा शासक-
हरूले पनि अंगिकृत गरेका थिए ।]

अभिलेख नं. ३६

ॐ स्वस्ति ॥ श्री शाके १२४३ श्रीमदादित्यमल्लदेव
सपरिवार श्विरंजगतु राइका भाषू पसाकि
अश्विन ॥ वासुगावा लामा सापरिवारि हाम्राइ
छत्रु नास हो हामि दानपति हो हाम्रा रक्षा
स्वस्ति पायिथान रक्षा वा छत्रु कटक् आउदा
जादा गुम्ना घच् नकिय ॥ कोहि जे घच कर—
त सोन तोला १०० को थारो तासु भलो नक्रु ॥ ॥
वराप चल्या वा(भा)षू पसा भइ. आ(मुद्रा)

ॐ स्वस्ति क्षोक्यौ ग्याल्पो आञ्जीमल गी कालुङ स्यार
छोकसु
कोइबी मकपोन लोचो थन्डीख त आर्वानडमी खोरबा
मकुमि नमला
सालवा ताववाइ गोम्बा माबू लाग्दाङवेपानमा ७। धेदोङ
ग्याल्पो
रहोन चोकी कुहिरिम ढजे च्चुक पा होम्वे खोङलामुहि
क्याङमा
ढोक्वामाथेन डेताक्पोलोङ ढोधोनुक्षु धाङ याङ माजेत्तपर
देवारिम्ढो
जेक्षुम्भेने फिन् ग्युहि साङ हिक जिन चाङ दिला सू हिम्
चिपर सोङ
सेर साङ चिक थारो लेन चिङ लुहि के तेङ चर ढकपोके
हुहि रेङ खाङ
माके चिलो सहन वा वोइछे च्युल के छेर ढी ।
आ. (मुद्रा)

प्रासिस्थान—ताघवाइ गुम्बाको ताम्रपत्र

मिति— श्री शाके १२४३

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

श्री मदादित्य मल्लदेव

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

ताम्रपत्र राख्नाको उद्देश्य—राजाज्ञा जारी गरेको

ताम्रपत्र राख्नेको नाम—श्री मदादित्य मल्लदेव

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—ताघवाइ गोम्बा

धर्म, धार्मिक कार्य—बौद्ध

कुनमा प्रकाशित—मोहनप्रसाद खनाल, मध्यकालीन अभिलेख, २०३०, पृ. २

ताम्रपत्रको शिर्षचिन्ह—दुई खड्ग र एक शेरका आकृति अङ्कित छन् ।

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—श्री मदादित्य मल्लदेव राजाले मन्त्री, वडाहाकीम तथा सैनिक र गैह्र दुनियाहरूलाई सम्बोधन गरी ताघवाइ र सो अन्तर्गतका सम्पूर्ण गुम्बाहरूमा बसी पूजा उपासनामा लागि रहने लामाहरूलाई कसैले दुःख दिन नपाउने गरी राजाज्ञा भएको कुरा प्रस्तुत ताम्रपत्रमा वर्णित छ ।

कैफियत—उपर्युक्त ताम्राभिलेखको अध्ययनबाट ताघवाइ गुम्बा सिजापति श्री मदादित्य मल्लदेवको राज्यान्तर्गत अठारसय खोलास्थित रिगाउँको शिरानमा निर्मित थियो । २०१५ सालमा नेपाल-चीन बीच सीमा सन्धि हुनु भन्दा पहिलेसम्म उक्त गुम्बा र त्यसदेखि भएडै १५ कोश उत्तरसम्मको इलाका नेपाल राज्यान्तर्गत रहेको थियो । २०१५ सालमा भएको उक्त सन्धिले ताघवाइ गुम्बाको साथै एक विस्तृत भूभाग तीब्रती राज्यमा मिल्न गयो । तर,

प्रस्तुत ताम्रपत्रको प्राप्तिले यद्यपि यो गुम्बा अहिले नेपालको राज्य सीमा भित्र नरहे तापनि यसको पूर्व स्मृतिलाई यसले अझै ताजा गराइराखेको छ भन्न अवश्य सकिन्छ ।

प्रस्तुत ताम्रलेखको अध्ययनबाट उपर्युक्त समय अपराधीहरूलाई शारीरिक दण्डको साथै दण्ड स्वरूप सुन जरिवाना गर्ने परम्परा रहेको कुरा जानिएर तत्कालीन न्याय व्यवस्थामाथि यसले थोरवहुत प्रकाश पारेको कुरा स्वीकार्न सकिन्छ । यस लेखमा जरिवाना स्वरूप सुन दण्ड गरिने कुराको उल्लेखले तत्समय सुदूर पश्चिमका राज्यहरूमा मुद्राको प्रचलन नरहेको कुरातिर स्पष्ट संकेत गरेको छ ।]

अभिलेख नं. ३७

ॐ स्वस्ति । धर्मको निकोटा(ठा)कुर । पुणमल्लको अदिस

पूर्वतिर लायो हाहाको मुलिउँ पेषक अदिकारी करिकि कमकर सभुँ प्रति काजको धाल्ये अडै कटका मानिसौं पासाकियो ताजुगाईं पाख श्वा गियेँ पनि पुर्विलो महारा(ज)को बल विद्यां करि अ—
क्रनु तेनकारन लागि महाराज मदपात पसाकि—
यो क महाराजको बल विद्यां कर लामुनि टासि—
कुँसाल लामा पाता षम्करी बित्तिकियो तसर मयाकियो ताजगापास नजा पाली सित र्त्ति स्यांगकीरो मूसो भुपालि माउनि चउनि सोत ता—
त माग्नि कोइ चढू भढू नकिय । महाराजको मुदन लेषत तहाँ अइसि बित्ति होया जो यस मुदपात नलेष तास वानि सुनको धारो टासू पातन लेषजो थपुषा जुला ।:

ॐ स्वस्ति चौक्यौं ध्याल्वो च्चैन्वो पुत्रमल्ल चिसुड स्था र चौकमु कोलवी

पोन चे दोर्जे अदिकार ले चे नम दाङ दुहि चोगी ढीप दुल
जेवी मकपोन
मक्मी नाम्ला सालवा खाडब घलब डक् क्याड...ध्याल्वो
नम कि बुवीम
ढोदाङ ढोम्म ब दुप्के चीङ दोपो दोन.....ध्याल्वो नम कि
दुपी ढो ढाङ
धोम् दुप के चिङ ढोत पी दोनचा ध्याल.....सल च्यूचिङ
७। डेल् गुल् की
रीढो बब वुम् होइ सेर नमढो.....दङ चे ब् नम.....डीङ
घोरो सालवा
सोक... नमढील.....दुत्टे घेलोङ क डिङ तक्पे.....
ध्याङ याङ मज्याङ ।
ध्या घाङबी.....मिज्यूङ न खेराङ सर स्ये.....सार कार
चि की सारो यो
चिङ.....लनेजङ वहिन् फोहि.....धी लाङलो घावा
सुम्बी.....चा पर
स्योक रहने..... । टसिपर भ्युर चिङि स्यू सुमल
“पुत्तम्मलज” (मुद्रा) शाके १२५०

[प्रातिस्थान—ताघवाई गुम्बाको ताम्रपत्र

मिति—शाके १२५०

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

धर्मको निकोटा(ठा)कुर पुण मल्ल

प्रशासनिक पद—चेदोज्ये

अङ्का—+

ताम्रपत्र राख्नाको उद्देश्य—राजाज्ञा जारी गरेको

ताम्रपत्र राख्नेको नाम—टाकुर पुण मल्ल

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—बौद्ध

कुनमा प्रकाशित—मोहनप्रसाद खनाल, मध्यकालीन अभि-
लेख, २०३०, पृ. ६-१०

ताम्रपत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण— ठूलाधर्मात्मा राजा पुण्य मल्लले चेदोज्ये
अधिकारी, ठूला हाकिम र सैनिक अधि-
कृत तथा जवानहरूलाई सम्बोधन गरी
ध्याङ्मा पूजापाठ गर्ने लामाहरूलाई
कसैले दुःख दिने कार्य गर्न नहुने व्यव-
स्थाको राजाज्ञा जारी गरेको कुरा प्रस्तुत
ताम्रपत्रमा वर्णित छ ।

कैफियत—दुल्लुस्थित पृथ्वी मल्लको स्तम्भलेखको अध्ययनबाट
श्री पुण्य मल्ल सूर्यवंशी पाल चेत्री रहेको कुरा
चाल पाइन्छ । नागराजवंशी श्री आदित्य
मल्लको मृत्युपछि सिजाको राज्यासनमा पाल
क्षत्रीय वंशी श्री पुण्य मल्ल आसीन भएको कुरा
ताघवाई गुम्बाका लामाहरूको वंशावलीमा
वर्णित भएको श्री प्रस्तुत अभिलेखबाट उपर्युक्त
समय श्री पुण्य मल्ल राज्यासनमा अवस्थित
भएको देखिएबाट उक्त वंशावलीको कथनको
पुष्टि भएको लाग्दछ । किनभने ने.सं. ४४८ मा
नेपाल उपत्यकामा आक्रमण गरी श्री जयादित्य
मल्ल नेपालबाट स्वदेश फर्केको श्री त्यसको
एकाध वर्षमै प्रस्तुत अभिलेख अनुसार सिजाको
राज्यासनमा श्री पुण्य मल्ल आसीन भएको पाइए-
बाट उक्त अनुमानको पुष्टिमा बल मिलेको छ ।]

अभिलेख नं. ३८

ॐ स्वस्ति श्री शाके १२७६ पौषे वदि २ शुक्रवाश (स) रे
महाराजाधिराज

परमेश्वर परमभट्टारक परमधार्मिक परमकल्पद्रुमावतार श्री-
मत्पृथ्वीमल्ल—

देव विजयराज्ये महाभात्य श्रीयशोवर्मदेवानां समये ॥

लब्धाशीभि(भी)मराजस्य धनराजस्य धीमतः । छत्याल-
वंशतिलकः

सूनुप्रथाह्ववमणः ॥ वल्लदेव्याः संजातो देववर्मा महामतिः ।

तेना—

पूर्वतरा वापी निर्मिता श्र(ऽ)मरवल्लभा ॥ चैत्यपत्रक-
संयुक्ता वसति

बुद्धसंततिः । विश्रामभूमि (ः) श्रान्तानां जीवितं सर्वदेहिनां
महामात्य

श्रीमद्देववर्मदेवै; सर्वसत्त्वोपकाराय (थं) स्वकार्या वन (थं च)
बु(द)ध्या नूतनरीत्या देवानामपि वल्लभा । वा पो विरचिता ॥
लिखितं धर्मदासेन । इति शुभमस्तु ॥

[प्राप्तिस्थान—दुर्लुपाथरन्याउलीको अभिलेख

मिति—श्री शाके १२७६ पौषे वदि २ शुक्रवासरे

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

(१) महाराजा-
धिराज परमेश्वर
परमभट्टारक
परमधार्मिक पर-
मकल्पद्रु मावतार
श्रीमत् पृथ्वी
मल्लदेव

(२) महामात्य
श्री यशोवर्म देव

(३) भीमराज

(४) धर्मराज

(५) ग्रंथान्धवर्म

(६) नावल्लदेवी

(७) महामात्य

श्रीमद्देववर्मदेव

(८) धर्मदास

प्रशासनिक पद—महामात्य

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—सबै प्राणीहरूको उपकार होस्

शिलापत्र राख्नेको नाम—महामात्य श्रीमद्देववर्मदेव

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—बुद्ध

विहार, मन्दिरको नाम—+

कुनमा प्रकाशित—संस्कृत सन्देशः, प्रथम वर्षे १०, ११, १२

संयुक्ताङ्कः, पृ. ५४;

शिलापत्रको शिर्षाचिन्ह—+

स्थान—+

संचित विवरण—महाराजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक
परमधार्मिक परमकल्पद्रु मावतार श्री
मत्पृथ्वी मल्लदेवको विजयराज्यमा महा-
मात्य श्री यशोवर्म देवको समथ बुद्धिमान्
भीमराज र धर्मराजको आशीष प्राप्त
छत्वालवंशी ग्रंथान्धवर्म र नावल्लदेवीको
छोरा बुद्धिमान् महामात्य श्रीमद्देववर्म-
देवले सबै प्राणीहरूको उपकार होस् र
आपनो पनि काम चलोस् भन्ने कामना
लिई देवताहरूको पनि प्यारो भए-
को कुवा बनाएको कुरा प्रस्तुत अभिलेख-
मा वर्णित छ ।

कैफियत—प्रस्तुत पुष्पिकाको अध्ययनबाट महाराजाधिराज
परमेश्वर परमभट्टारक परमधार्मिक परम-
कल्पद्रु मावतार श्री मत्पृथ्वी मल्लदेवको विजय
राज्यमा देशको राम्रो शासन सञ्चालनको लागि
एकजना महामात्यको नेतृत्वमा विभिन्न महा-
मात्यहरूको मन्त्रपरिषद् गठन गरिने व्यवस्था
भएको कुराको संकेत प्राप्त हुन्छ । महामात्य श्री
मद्देववर्मदेवको प्रस्तुत अभिलेखमा महाराजा-
धिराज... श्री मत्पृथ्वी मल्लदेवको विजय-
राज्यमा महामात्य श्री यशोवर्म देवको समथ
भनी स्पष्ट उल्लेख गरिएको पाइएबाट उपर्युक्त
अनुमानमा सघाऊ पुऱ्याएको छ ।

यस अभिलेखबाट तत्समय राजाहरूको
नामको साथै मन्त्रीहरूको नामको
अन्त्यमा पनि देव शब्द व्यवहृत गरिन्थ्यो भन्ने
कुराको पत्तो हुन्छ । ग्रंथान्धवर्मको नाममा देव
शब्दको अभाव रही तिनका महामात्य रहेका
छोराको नाममा श्री अर्का महामात्य श्री यशो-
वर्मको नाममा पनि देव शब्द व्यवहृत गरिएको
पाइएबाट उक्त कुराको पुष्टि हुन्छ ।]

अभिलेख नं. ३६

लोपालोपं यद्दानं स्वाच्छ्रीमदभट्टारकाय नित्यं तर्हि नलोप-
नीयं स्युर्भवन्तु जय युक्तिमानताः

(ॐ नमो) बुद्धाय ॥

नेपालेऽतीतसख्ये मुनिनगजलधौ वत्सरे चैत्रमासे
(पक्षे शु)क्लोत्तरम्ये प्रवरगुरुदिने पुष्ये ऋक्षे नवम्यां
योगे शूलाग्रसंज्ञे तिगदिते बालवे चाधिकरणे
तस्मिन् श्री चैत्यमूर्ति सकल जिनतवू येन (सम्यक) प्रतिष्ठः
श्रीवत् वर्जं यने न्य सुगतसुतसमं धर्मशास्त्रे प्रवतः ।
... ध्यानचन्द्रात् समधिगतवरं जागिकात् लक्षयज्ञे
सोयं श्री मेघपालो भवति हि विजयी सर्वशत्रुनिहन्ता
यज्ञे धर्मेषु नित्यं लक्षुतनये इव सर्वं भावे(प्र)वर्तः ॥
श्रुतानसामसदिनो यवनाधिराजः नेपाल सर्वनगरं भश्मोक-
(रो)ति ।
तस्मिन् क्षणे पतितचैत्यमिदं च दृष्ट्वा जीर्णं करोति
नवकं वरपाहः ।

ॐ स्वस्तितः ॥ नेपालिक संवत्सरे ४७७ चैत्रशुक्लषष्ठ्यां
पुष्ये न(क्ष)त्रे धृतियोगे बृहस्पतिवासरे ।
श्री श्री ललितत्रुमायां श्री माणिकल(व)र महापिथवहारे
श्री श्री रङ्ग भट्टारकस्य तारच्छादिध्वंसित तत्रैव
जीर्णोधारणं प्रतिपादितं । केनत्रिभय कुलोद्भवमहापात्र श्री
मेघवर्मणा श्रीसम्यक्सम्बुद्ध प्रति-
लभहेतुना प्रतिष्ठापितम् । इहा... श्री श्री चैत्यरंगभट्टा-
रकाय वरसि गरिष्ठपूजनार्थं नवदंम(शि)वका-
दमत्रय कर्षाङ्ककर्षत्रयसूत्यंगमहापात्र श्रीमेघपाल(व)र्मणा
संप्रदौकितं स्यात् । शुभमस्तुः ॥ छत्रप्रदाता
प्रति वर्षकस्य वाचस्पतितुल्य जगत्पति स्यात् । श्रीमेघपाल-
स्य प्रधानमन्त्रिकारकास्ति नीया खलु
चैत्यभूयात् । शुभमस्तु सर्वं जगताम् ॥ ॥

श्रे योऽस्तु ॥ संवत् ४७९ अश्विनिशुक्ल त्रयोदश्यां शौरवासरे
श्री भट्टारकस्य वर्षप्रतिकठिनछत्रावरोहन
प्रदत्तनिमित्तेन अमात्य मन्त्रि चूडामणि जगत्पतिनाम्नस्य
नवदंमशिवकात्रयाङ्क स ३ इति ॥ चित्यगिन-
जलवायुश्चन्द्राङ्की वहन्ति मेदिनीमन्ते मे श्रावच्च काल-
कालान्तरं गच्छेत्स्दच्छो भवति सर्वदा ।

[प्राप्तिस्थान—ल.पु. पिम्बहालको अभिलेख

मिति—नेपालिक संवत्सरे ४७७ चैत्रशुक्ल नवम्यां पुष्य
नक्षत्रे धृतियोगे बृहस्पतिवासरे । संवत् ४७९ अश्विनि
शुक्ल त्रयोदश्यां शौरवासरे

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

(१) ध्यान चन्द्र
(२) महा-
पात्र मेघपाल वर्म
(३) श्रुतान साम-
सदिनो यवना-
धिराजः (४) अमात्य
मन्त्रि चूडामणि
जगत्पति

प्रशासनिक पद—(१) महापात्र (२) अमात्य (३) मन्त्रि
चूडामणि (४) प्रधानमन्त्रि

श्रुता—+

शिलापत्र राख्ताको उद्देश्य—यवनाधिराज सुस्तान समसु-
हीनद्वारा नष्ट गरिएको चैत्य
जीर्णोद्धार गरेको उपलक्षमा

शिलापत्र राख्नेको नाम—महापात्र श्री मेघपालवर्म

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—(१) जिन (२)
श्री चैत्य (३)
सुगतसुत (राहुल)
(४) श्री श्री रङ्ग
भट्टारक (५)
वाचस्पति

विहार, मन्दिरको नाम—महापिथविहार

धर्म, धार्मिक कार्य—बौद्ध

कुनमा प्रकाशित—संस्कृत सन्देशः, प्रथम वर्ष—१०, ११,
१२ संयुक्ताङ्क, पृ. ११-१२

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—श्री श्री ललितब्रुम (२) मण्डिगज

संक्षिप्त विवरण—श्री नेपालिक संवत् ४७७ चैत्र शुक्ल नवमी तिथि पुष्य नक्षत्र भृतियोग वृहस्पतिवारका दिन बुद्धपुत्र समान धर्मशास्त्रमा लाग्ने... ध्यानचन्द्र जागिकबाट लक्ष यज्ञमा धर प्राप्त गरेका सबै शत्रुलाई पराजित गर्ने यज्ञ धर्महरूमा चाख राख्ने प्रधानमन्त्री महापात्र श्री मेघपाल वर्मले यदनाधिराज सुल्तान समसुद्दीनले नेपालमा आक्रमण गरेको सिलसिलामा नष्ट गरिएको श्री जिन देवताको सम्पूर्ण मूर्ति स्वरूप चैत्य जीर्णोद्धार गर्नुको साथै त्यसको पूजाआजा आदिको व्यवस्था गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णन गरिएको छ ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखमा श्री चैत्य मूर्ति सकल जिनजन्मनी उल्लेख गरिएवाट अलौकिक तत्वको लौकिक स्वरूपको चिन्तन गर्न नसकिने हुँदा शिवलाई लिङ्ग रूपमा पूजा गरिए अनुरूप बौद्ध धर्ममा बुद्धलाई चैत्यको रूपमा पूजिन लागेको कुरोको यथाथतातिर स्पष्ट रूपले इङ्गित हुन्छ ।

अर्को, यत्र लेखमा बुद्धपुत्र समान धर्मशास्त्रमा लाग्ने भनी... ध्यानचन्द्र जागिकलाई भनिए-बाट श्री... ध्यानचन्द्र कुनै एक राजवंशका युवराज रही तिनले बुद्धपुत्र (र.हुल)ले जस्तै राजपातको सम्पूर्ण अधिकारलाई त्यागेर बौद्ध धर्ममा दीक्षित हुनुको साथै धर्मशास्त्रको प्रवर्तनमै आफ्नो जीवनलाई उत्सर्ग गर्ने महापुरुष भएको कुरोको अनुमान हुन्छ ।

फेरि, यस लेखको अध्ययनबाट श्री मेघपाल वर्म तत्कालीन नेपालको राजनीतिक जगतका महत्त्वशाली व्यक्ति थिए भन्ने कुराको पत्तो हुन्छ । यिनले महापात्रको साथै प्रधानमन्त्री पद धारण गरेका थिए । नेपालको इतिहासमा

प्रधानमन्त्री पद धारण गर्ने यिनै पहिलो व्यक्ति थिए, जसको कारण पनि यिनको महत्ताको परिचय मिच्छ ।

यदनाधिराज समसुद्दीनको नेपाल आक्रमण बारे थाहा दिने पहिलो अभिलेखको रूपमा यसलाई लिइएको छ । यसको अनन्तर संवत् ४९२ को स्वयम्भूको अभिलेखले उक्त आक्रमण बारे प्रकाश पारेको थियो ।]

अभिलेख नं. ४०

ॐ श्रे योऽस्तु ॥ संवत् ४८१ चैत्र कृष्णः अष्टम्याया ।
श्री श्री श्री धर्मधातु वागेश्वर भट्टारकः । जीर्णोद्धार प्रतिष्ठा । श्रीन्होलवहार प्रधानाङ्ग पात्र रणजोतिन
..... नस प्रथम पुत्री श्री उल्हासलक्ष्मी कृता । तेन पुरायेन लोकोऽस्तु व्रजतां सौगतपदः ॥ शुभमस्तु ॥ सर्वजगतां ॥ ॥

[प्रासिस्थान—ललितपुर श्री न्होलवहारको अभिलेख

मिति—संवत् ४८१ चैत्र वृष्ण अष्टम्याया ।

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्त समेत—

(१) प्रधानाङ्ग पात्र रणजोति

(२) श्री उल्हास लक्ष्मी

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—जोकले सौगतपद प्राप्त गरौस्

शिलापत्र राख्नेको नाम—श्री उल्हास लक्ष्मी

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—

श्री श्री श्री धर्मधातु वागेश्वर

भट्टारकः

विहार, मन्दिरको नाम—श्री न्होलवहार

धर्म, धार्मिक कार्य—बौद्ध

कुनमा प्रकाशित—हेमराज शाक्य, मेदि वल नेपाल, १९७०,
पृ. ६४.

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—श्री न्होलवहार

संक्षिप्त विवरण—श्री न्होलवहारका प्रधानाङ्ग पात्र रण-
जोतिकी जेठी छोरी श्री उत्थास लक्ष्मीले
लोकले सौगत पद प्राप्त गरोस् भन्ने
कामना लिई श्री श्री धर्मधनु वागेश्वर-
भट्टारक जिर्णोद्धार गरी प्रतिष्ठा गरेको
कुरा प्रस्तुत लेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—पुण्यकर्मद्वारा मनुष्य भगवानमै लीन हुने हिन्दू
धर्मावलम्बीहरूको विश्वास अनुरूप उपर्युक्त समय
बौद्ध धर्मावलम्बीहरूमा पनि पुण्यकर्मको फल
सौगत पद प्राप्त हुने कुरा प्रस्तुत अभिलेखको
अध्ययनबाट जानिन्छ ।]

अभिलेख नं. ४१

ॐ नमः शिवाय ॥ सम्बत (ख. शिव) माघ शुक्ल
त्रयोदशी प्र. चतुर्दश्या तिथौ श्रवणनक्षत्रव्यातिपा—
त योगे बृहस्पतिवासरे श्रीश्रीराजल्लदेव्या विजये श्री
.....शगनदयःपन शुभजगतां...

[प्राप्तिस्थान—अनन्तलिङ्गेश्वरस्थित जलहरिको अभिलेख
मिति—संवत् (ख. शिव) माघ शुक्ल त्रयोदशी प्र. चतुर्दश्या
तिथौ श्रवण नक्षत्र व्यातिपात योगे बृहस्पतिवासरे
राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
श्री श्री राजल्लदेवी

प्रशासनिक पद—+

ग्रहा—+

शिलापत्र राख्नेको उद्देश्य—+

शिलापत्र राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवतहरूको नाम—+

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—+

कुनमा प्रकाशित—मोहनप्रसाद खनाज, मध्यकालीन अभि-
लेख, २०३० वि.सं., पृ. १४

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—+

संक्षिप्त विवरण—+

कैफियत—१४ औं शताब्दी ई. को प्रारम्भिक समयमा श्री
श्री जयानन्द देव, श्री श्री जयरि मल्ल, श्री श्री
जयराज देवहरू नेपालको राज्यासनमा अवस्थित
रहे तापनि नेपालका विभिन्न राजकुलहरू मध्येको
एकका सदस्य श्री श्री जयरुद्र मल्लदेव तत्का-
लीन राजनीतिका कर्णधार भएका थिए । यिनले
वैधानिक राजाको रूपमा उपर्युक्त राजाहरूको
उपस्थिति मै पनि राजोचित उपाधिहरू विहीन
भए तापनि एकजना राजाकै रूपमा रही राज्य
शासन चलाएका थिए । यसैकारणले पनि
यिनको मृत्यु पछि यिनकी छोरी तथा नातिनीको
हेरचाह गरी हुकाएकी कारण शक्तिशाली
व्यक्तित्वको रूपमा माथि उठेका श्री देवलदेवीले
वैधानिक राजा श्री श्री जयराज देव हुँदा हुँदै
श्री श्री राजाधिराजको उपाधिसाथ शासन
सञ्चालन गर्न सकेकी थिइन् । यसैले सम्भवतः
तिनको उपाधि ग्रहण प्रति दुनियाँमा असन्तोष
बढ्न लागेको हुँदा श्री श्री जयरुद्र मल्लकी
नातिनी श्री श्री राजल्लदेवीकै नामले शासन
सञ्चालन गरिन लागेको अनुमान हुन्छ । प्रस्तुत
अभिलेखलाई यसै तथ्यको परिप्रेक्षमा लिन
सकिन्छ । प्रस्तुत अभिलेखमा श्री श्री राजल्ल-
देव्या विजये श्री ... भनी उत्कीर्ण गरिएको
पंक्तिबाट तत्समय तिनकै नाममा शासन सञ्चाल-
न हुन लागेको कुराको पत्तो हुन्छ । पछि

श्री श्री राजरजदेवीसंग विवाह गरी जयस्थिति मल्ल तत्कालीन नेपालको राजनीतिक क्षितोजका शक्तिशाली व्यक्तित्वको रूपमा माथि उठ्नुको साथै तिनले तत्कालीन नेपालका वैधानिक राजा श्री श्री जयाज्जुन देवलाई राज्यासनबाट च्युत गरी स्वयं नेपालका राजाधिराज भएको घटनावले पनि उक्त तथ्यको सम्बृष्टितरै स्पष्ट रूपले इङ्गित गरेको छ ।]

अभिलेख नं. ४२

श्रेयोऽस्तु ॥ सम्बत् ४६० फाल्गुण मास शुक्लपक्षे ॥ त्रयो-
दश्या तिथौः
पुष्य नक्षत्र शोभन जोग अंगारवासरे ॥ श्री दोलखा.....
श्री श्री इन्द्र राजा प्रतिमा दोषक दिवंगत मनिक रतन
भारोकस्य
शुवर्ण प्रतिमा शुभम् ॥

[प्राप्तिस्थान—दोलखाको सुवर्ण पत्राभिलेख
मिति—संवत् ४६० फाल्गुण मास शुक्लपक्षे त्रयोदश्या
तिथौः पुष्य नक्षत्र शोभन जोग अंगारवासरे

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—
मानिक रतन भारो

प्रशासनिक पद—+

अड्डा—+

अभिलेख राख्नाको उद्देश्य—+

अभिलेख राख्नेको नाम—+

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—

श्री श्री इन्द्र राजा

विहार, मन्दिरको नाम—+

धर्म, धार्मिक कार्य—वैदिक (हिन्दू)

कुनमा प्रकाशित—मोहनप्रसाद खनाल, अभिलेख संकलन,
साभा प्रकाशन, २०३६, पृ. ६

सुवर्ण पत्राभिलेखको शिर्षचिन्ह—+

स्थान—श्री दोलखा

संचित विवरण—उपर्युक्त समय श्री श्री इन्द्र महाराज
तथा दिवंगत मनिक रतन भारोका सुवर्ण
प्रतिमा निर्माण गरेको कुरा प्रस्तुत
अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—ऋग्वेदकालीन सर्वाधिक शक्तिशाली देवता रहेका देवराज इन्द्र हिन्दू धर्मका अनेकौं देवताहरूमध्ये एक मानिन्छ । ऋग्वैदिक समय पछि यद्यपि यिनी गौण देवताको रूपमा मानिन लागेको थिए तापनि यिनी पछिउम्म पनि एक प्रसिद्ध देवताको रूपमा पूजित रह्यो । यिनलाई सूर्यको रूपमा पनि लिइएको छ । कूर्म पुराणमा द्वादशादित्यको नाम क्रममा इन्द्रको नाम पनि समावेश गरिएको छ । उत्तर प्राचीनकालीन संवत् ४०२ को टेवहालको अभिलेखमा सूर्यलाई इन्द्रको संज्ञा दिइएको छ । ऋग्वेदको **अहल्या जार इति इन्द्रः** पंक्तिमा पनि इन्द्रलाई सूर्यसित समीकरण गरिएको प्रतीत हुन्छ । इन्द्र र सूर्य बीचको समीकरणले सौर देवताको रूपमा यहाँ इन्द्रको पूजा प्रचलित भएको कुरा चाल पाइन्छ ।

सूर्यको रूपमा पूजिनुको साथै इन्द्रको आफ्नै स्वतन्त्र रूपले पूजिने परम्परा पनि प्राचीनकालदेखिनै यहाँ प्रचलित भएको देखिन्छ । उत्तर प्राचीनकालीन नेपालको सर्वप्राचीन स्वयम्भू अभिलेखमा महेन्द्रको रूपमा इन्द्रको नामको प्रयोग पाइन्छ । संवत् ५२६ लेलेको अभिलेखमा इन्द्रगीष्ठीकको उल्लेख गरिएको छ । उत्तर प्राचीनकालका आभीर राजा श्री जिष्णुगुप्तका मुद्रामा इन्द्रको प्रहरण स्वरूप रहेको वज्र औ वाहन उच्चेश्वरसु घोडाका आकृतिहरू कुँदिएका छन् । यी अ.घ.रहले तरसमय नेपालमा इन्द्र-

लाई मान्ने मानिसहरूको गोष्ठी कायम भएको कुरा थाहा हुनुको साथै इन्द्रको पूजा सत्कार त्यस समयको नेपालमा गरिने कुराको यकीन जानकारी हुन्छ ।

उत्तर प्राचीनकालमा जस्तै मध्यकालमा पनि इन्द्रको पूजा उपासनाको प्रचार रहेको थियो । वर्षको बाह्र महिना मध्ये एउटालाई इन्द्रको महिनाको नामले वर्णन गरिएको छ । भाद्र महिनालाई नेपाल भाषामा थंला भनिन्छ औ त्यस महिनाको देवतालाई थंलाद्योको संज्ञा दिइएको छ । त्यस महिना यहाँ विशेष गरी इन्द्रको पूजा औ यात्रा धूमधामले गरिन्छ । त्यस यात्राको समय थानकोट भेक स्थित इन्द्र दहमा एक ठूलो मेला लाग्दछ । त्यस्तै पोखराको हंसपुरमा एक प्रसिद्ध देवस्थल छ जहाँ मुख्यतः इन्द्रको पूजा गरिन्छ । त्यहाँ वर्षको दुई पटक अर्थात् वैशाख र कात्तिकमा मेला लाग्दछ ।

उपर्युक्त तथ्यहरूको परिप्रेक्षमा प्रस्तुत अभिलेखलाई लिन सकिन्छ । यस अभिलेखको प्राप्तिले उपर्युक्त समय नेपालमा इन्द्रको मूर्ति निर्माण गरिएको कुराको पत्तो भई मध्यकालमा इन्द्रको पूजा उपासना प्रचलित रहेको कुरा निर्गमित रूपले जानिन्छ । दोलखामा प्रचलित जनश्रुति अनुसार इन्द्रजात्राको दिन सो मूर्तिको प्रदर्शन गरिने चलन रहेको छ । जसले इन्द्रजात्राको ऐतिह्यको जानकारीमा पनि सघाऊ पुऱ्याएको छ । यी आधारबाट पनि यस अभिलेखको खास महत्त्व रहेको कुरा स्वीकार्न सकिन्छ ।]

अभिलेख नं. ४३

नमो धर्मधावते ॥

जगताल्हाद सच्छास्त्रहेतवे धर्मधावते ॥

सर्वलोकतमोहानिकारिणेऽस्तु सदा नमः ॥

हरति वहलजिन्ह यस्य नामापि शू(एव)म्

..... बोधिजन्मिनां ध्यायमानः ॥

निरुपमगुणवीर्यस्थत्तसंसारपाशः ।

त्रिजगति (सम) बीजः पातु धर्मधातुः ॥

आसीद्धर्मनिधि द्वयैक जलधिर्नने पात्रभूमण्डले

ख्यातः श्रीजयराजदेवनृपतिः तेनैव राजीकृते ॥

तस्मिन्नेव विराजतिस्म विमलः स्तूपो मुनेः केतनः

श्रीसान्ह शिखरे प्रसिद्ध भुवने प्रस्थापितः पूर्वकैः ॥

सप्तत्याभ्यधिके श्रोमत्नेपालः चतुः शते ।

मार्गशीर्षे सिते पक्षे दशम्यां गुरुवासरे ॥

सूरत्राणसमस्दीनो बंगालबहुलैर्बलैः ।

सहागत्य च नेपालो भग्नी दग्धश्च संवशः ॥

कालेन कियता धीमान् स राजा त्रिदिवंगतः ।

एवं यवनदग्धस्तु स स्तूपोपि तथा स्थितः ॥

श्रीजयार्जुन देवेन सूनुना तस्य भूभूतः ।

सम्पाल्यमाने नेपाले वीरनारायणेन तु ॥

श्रीजयस्थितमल्लेन चित्रित्नाकरेन्दुना ।

पालिते तत्र कालेन बुद्धपुराणोदयेन च ॥

श्रीकाष्ठमण्डपपुरी विमलातिरम्या

तस्यां जयी वसति वीर्यशुणैरुदारः ।

श्रीराजहर्ष इति सर्वजनप्रणीतः

पात्रान्ययामृतकरः सुविशालकीर्तिः ॥

तस्य श्रीरणदेव इत्यवरजः श्रीरुद्रदेवानुजः

ख्यातोस्तेव समस्तशुद्धचरित्रो वीरः प्रतापोज्वलः ।

ताभ्यां साद्धर्मतो विजित्व च रिपून्सत्कीर्तिकान्तद्युतिः

तस्मिन्नेव पुरे मनोहरतरे श्रीराजहर्षः स्थितः ॥

आदायाज्ञां द्वयो राजोरिन्द्रोपेन्द्रसमानयोः ।

सज्जीकृतं शुभोद्दिष्टं राजहर्षेण धीमता ॥

पुननिर्मियते स्तूपं धर्मधातु समुद्भवम्

नानारत्नसमाकीर्णं शिरोमणिविभूषितम् ॥

शब्दे नेपालिकाङ्के नयनवयुगे चाश्वने पूर्णिमाया-

मृचे मासानुकारे सिततनयदिने योगसौकर्मण्यारब्धे ।

रत्नपस्यस्य प्रतिष्ठा सकन शुभमयीं कारिता तैः

सुस्वर्णं छत्रारोहादिदत्ताहुंतिमलविधिना श्रीयुते राजहर्षेः ॥

देयधर्मयं प्रवरमहायानायिना परमोपासक परमधार्मिक

सर्वसत्त्वानुकम्पकेन

श्रीकाष्ठमण्डपमहानगरावस्थितेन श्रीकेलाछेदवाखाकुटुवज्रा-
 मात्य मूर्त्यङ्गरेण शक्तिमल्ल वर्म
 भल्लोकसुतेन । श्रीराजहर्षभल्लोकेन । सहधर्मचारिणी श्री-
 जोतिलक्ष्म्या सहितेन ॥ भ्रातृ श्री
 रणदेववर्मभल्लोक । श्रीरुद्रदेववर्मभल्लोकेन सहानुमतेन ।
 तस्य भागिनेय श्रीसिखरपुरावस्थित ।
 त्रिशक्तिगुणान्वित । महारावुत्त श्रीजूटसिंहसिंहस्यानुमतेन ।
 यष्टिकारोपनकृते श्री वा -
 दाहकर्मकृते महता कर्मकारेण अतिश्रद्धायुक्तेन चेतसा ॥
 तत्र च । मूर्त्यङ्ग श्रीराज -
 पतिवर्मभल्लोकपूर्वङ्गमेन । श्रीकाष्ठमण्डपस्थाने रत्नदण्ड-
 छत्रकलसंवाज उपस्थित -
 तेन चतुरहोरात्रदोपप्रज्वलितेन नाकप्रिचित्रनेत पताकालङ्-
 कृतेन नभूतपूर्वेन परित्रम
 महायात्राकृतेन ॥ ॐ श्री श्री श्री साहायुग्रमंधातुवागीश्वर
 भट्टारकाय सुवर्णवक्रावली । सु -
 वर्णस्फुटितविश्वमण्डितरत्नोष्णीषदण्ड ॥ सुवर्ण
 सुवर्ण पत्राय सोवर्णकलश ध्व -
 जकनकदण्ड सहित । नवीनकृतदेशङ्ग संछन्न छत्रम् । तस्या-
 वरोहनकाले चतुरहोरात्रय -
 ज्ञपूरणायामुपदोक्तम् ॥ तत्रैव स्थानाधिप वज्राचार्य श्री-
 जयानन्दः । स एव मण्डपस्थान सि -
 कोमगुह्यविहारवस्थितपरिदत्तवज्राचार्य श्रीज्ञानकीर्ति सेनपादं
 कर्माचार्य कृत्वा श्री व -
 ज्रधातुदेशुरिक्रमेण जीर्णोद्धार प्रतिष्ठाकृतम् भवति स्यात् ।
 तस्य तिथिप्रदाता वानिह्य दै -
 वज्ञ रत्नपति नाम्नेति ॥ स एव स्थाने विश्वमण्डित कर्मकरा-
 (भि)ज्ञ श्रीमानचन्द्रेण । दाहकर्मकर -
 स्थपतिभारो सभ्रतृज जयराम भारो सहितेन ॥ मोदन्तां
 भवसङ्घटे निपतित्वास्त्यक्त्वा
 जना दुर्गति निःशेषारिजितं महीं च सकलां रक्षन्तु भूमी-
 श्वराः । मेथैरम्बु धरैः धराम्ब -
 सुमती पूर्यन्तु तोयैस्सदा सत्पुण्योपचयैर्लभन्तु कृतिनः सम्भ्र-
 धिलक्ष्मीपदं ॥ यद्

प्रशस्तस्थितकोस्मिन्मया मन्दधिया कृतम् । यदि शुद्ध-
 मशुद्धं वा चमनीयं सदा बुधैः
 श्रेयोस्तु नेपाल संवत् ४९२ आश्विनशुक्लपूर्णामास्यां त्रिथौ
 अश्विनी नक्षत्रे । सुकर्मया -
 गे बुधवासरे । प्रतिष्ठा संपूर्णप्रतिपद्य धाजावरोहनदिवस ॥
 अत्र आखर टाकर लाक
 रमी श्रीमानीगल जामु लमीस । स एव स्व.नया मुलमीस ॥
 ...शुभमस्तु सर्वजगताम्

[प्रासिस्थान—स्वयम्भूको अभिलेख

मिति—श्रेयोस्तु नेपाल संवत् ४९२ आश्विन शुक्ल पूर्ण-
 मास्यां त्रिथौ अश्विनी नक्षत्रे सुकर्मयोगे बुधवासरे
 राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्त समेत -

- (१) श्री जयराजदेव नृपतिः (२) सूरत्राण समर्द्धिन (३) श्री जय-
 र्जुनदेव (४) श्री जयस्थिति मल्ल
 (५) श्री राजहर्ष (६) श्री रणदेव
 (७) श्री रुद्रदेव (८) शक्ति मल्लवर्म
 भल्लोक (९) श्री जोतिलक्ष्मी (१०)
 महारावुत्त श्री जूटसिंह (११)
 श्री राजपति वर्म भल्लोक (१२) वज्रा-
 चार्य श्री जयानन्द (१३) परिदत्त
 वज्राचार्य श्री ज्ञानकीर्ति (१४)
 दैवज्ञ रत्नपति (१५) श्री मानचन्द्र
 (१६) जयराम भारो

प्रशासनिक पद—(१) पात्र (२) अमात्य

श्रद्धा—+

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—सममुद्दीनको आक्रमणको कारण
 ध्वस्त भएको स्वयम्भू चैत्यको
 जीर्णोद्धार गरेको उपलक्षमा

शिलापत्र राख्नेको नाम—श्री राजहर्ष भल्लोक

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—

- (१) बुद्ध (२) अमृतकर
 (चन्द्रमा) (३) इन्द्र (४)

उपेन्द्र (विष्णु) (५) धर्म-
धनु वागेश्वर भट्टारक (६)
भूमिश्वर (७) वसुमती
(८) लक्ष्मी

विहार, मन्दिरको नाम—सिकोमगुह्य विहार

धर्म, धार्मिक कार्य—बौद्ध

कुनमा प्रकाशित—संस्कृत सन्देशः, प्रथम वर्ष—१०, ११,
१२ संयुक्ताङ्क, पृ. १३—१७

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—दयाँ बायाँ दुई वटा मृगको
आकृति राखी बीचमा चैत्य अंकित
छ ।

स्थान—(१) नेपाल भूमण्डल (२) श्री साह्ये शिखर (३)
बंगाल (४) श्री काष्ठमण्डपपुरी (५) श्री काष्ठ-
मण्डप महानगर (६) श्रीकेल (७) श्री सिखरपुर
(८) श्री मानांगल(९) च

संक्षिप्त विवरण—जगतलाई आनन्द गराउने, असल शास्त्र-
का कारण भएका, सम्पूर्ण लोकको
अज्ञान हपो अन्धकारलाई नाश गर्ने, जस-
को नाम सुन्दैमा कुटिलहरूको कुटिलता
नाश हुने, बौद्धहरूले सबै ध्यान गरिएका,
अनुपम गुण, वीर्य, ज्ञानद्वारा संसारको
पाशलाई चेदन गरेका तथा तीनै जगत-
को कारण भएका साह्ये शिखरस्थित धर्म-
धातु स्तूपलाई दुवै धर्म (हिन्दू र बौद्ध)
मान्ने, दयाका समुद्र भई प्रख्यात भएका
श्री जयदेव राजाको राजत्वकालमा
अर्थात् संवत् ४७० मार्गशिर्ष शुक्लपक्ष
दशमी गुरुवारको दिन बंगालका सुल्तान
समसुद्दीनले धेरै मुसलमानो फौजहरू साथ
ल्यई आक्रमण गरेर नेपाललाई ध्वस्त
पार्ने क्रममा विनष्ट पारेको हुँदा पछि श्री
जयार्जुनदेव राजाको राजत्वकालमा श्री
जयस्थिति मल्लले नेपाललाई पालन
गरिरहेको समय काष्ठमण्डपस्थित
सम्पूर्ण प्राणीले मानिएका, वीर्य गुणहरूले
उदार भएका पात्रवंशका चन्द्रमा जस्ता

सुविशाल कीर्तियुक्त श्री राजहर्ष आपना
दुई भाइहरू तथा श्री रणदेव र श्री हृद-
देव सहित भई शत्रुहरूलाई नाश गरी
विजय पत्राका फर्फराई काष्ठमण्डप
भङ्गुरमा अत्रस्थित भएको बेला तिनले
इन्द्र र उपेन्द्र समानका श्री जयार्जुन देव
र श्री जयस्थिति मल्लको आज्ञा शिरोपर
गरी उपर्युक्त श्री धर्मधातु स्वयम्भू
चैत्यको अनेक प्रकारका रत्नहरूले विभू-
शित गरी संवत् ४६२ आश्विन पूर्णिमा
अश्विनी नक्षत्र बुधवार सुकर्मयोगको दिन
जीर्णोद्धार गरी प्रतिष्ठा गरेको कुरा
प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखमा श्री राजदेवलाई दुवै धर्म
(हिन्दू र बौद्ध) मान्ने भनी उल्लेख गरिएबाट
उनी धर्ममा पूर्ण सहिष्णुता राख्ने राजा भए-
को कुरा चाल पाइन्छ । यद्यपि श्री जयस्थिति
मल्ल हिन्दू धर्मावलम्बी राजा भए तापनि यस
अभिलेखमा बुद्धको पुण्यको प्रतापले तिनले शासन
गरिरहेको भन्ने कुरा वर्णित छन् । यी आधा-
रहरूबाट तत्समय नेपालमा धर्मना कुनै किसिम-
को भेदभाव नरही जोसुकैले जुनसुकै धर्मलाई
अंगिकृत गर्न सक्तथे भन्ने कुरा चाल पाइन्छ ।

अर्को, प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट तत्समय
पुरातात्त्विक स्थलहरूको प्रतिस्कार गर्नको
लागि सरकारबाट स्त्रीकृति लिनु पर्ने अनिवार्यता
भएको कुराको पत्ता हुन्छ । यवनाधिराज श्री
समसुद्दीनद्वारा विनष्ट गरिएको स्वयम्भू चैत्य-
को जीर्णोद्धार गर्दा बुद्धिमान राजहर्षले राजाज्ञा
लिएको कुराको उल्लेखले उक्त कुरोको पुष्टि
हुन्छ ।

उत्तरप्राचीनकालको अनुरूप उपर्युक्त समय
मन्त्रीहरू वंशानुगत पनि थिए । प्रस्तुत अभि-
लेखमा श्री राजहर्ष मल्लकाललाई पात्रवंशका
चन्द्रमा जस्ता भनी वर्णन गरिएबाट उक्त

कुरोको पुष्टिमा सघाऊ पुन्याएको छ ।

फेरि, राजाहरूको लागि त्रिशक्ति (प्रभुशक्ति, मन्त्रशक्ति र उत्साहशक्ति) को आवश्यकतालाई प्राचीन आचार्यहरूले ठूलो महत्त्व दिएका छन् । उक्त तीन शक्तिको अभावमा राजलक्ष्मी सन्दिग्ध हुने हुन्छ । उत्तरप्राचीनकालीन संवत् ८० को अनन्तलिङ्गे श्वरका अभिलेखमा महाराजाधिराज श्री नरेन्द्र देवलाई उपर्युक्त त्रिशक्तिद्वारा मण्डलकी लक्ष्मीलाई परिपूर्ण पार्नेको रूपमा चित्रित गरिएबाट उक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ । यसै तथ्यको परिप्रेक्ष्यमा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित श्री शिखरपुरावस्थित त्रिशक्ति गुणान्वित मवाराबुत श्री जूटनिहस्यानुमतेन यष्टिकारोपन कृते ...पंक्तिलाई लिन सकिन्छ । यस कुरोले फरपिका महाराबुत श्री जुटसिंह त्रिशक्ति युक्त देखिएर तत्समय फरपि एक प्रकारले स्वतन्त्र राज्य रहेको अनुमान हुन्छ ।

प्रस्तुत अभिलेखले यवनाधिराज श्री समसुद्दीनको नेपाल आक्रमण औ तिनले स्वयम्भू चैत्यलाई ध्वस्त पारेको कुरोलाई प्रकाशमा ल्याएको छ ।

अभिलेख नं. ४४

ॐ नमो बुद्धाय । नमो धर्माय । नमः संघाय । नमः तारायै ।

स्वस्ति ॥ वैश्यवंशावतार श्रीएकजटीचरणसेवक श्रीकांती-वरलब्धविभ—

लनिजवृंदावलीविराजमानमहा मंत्रश्रीमदनेकरामवर्द्धनात्म-जस्य सो—

मवंशावतारिणीश्रीगोधनलक्ष्मीपुत्रेण । यतः नेपालाधिपति प्र—

भुः पशुपतिः भूतेशगौरीपतिः संवासो सुरदीविकाभगवती-श्रीवाग्—

मतीकूलके स्थूलः शूद्रमपरम्परांतरगतः सवर्त्रा शगः श्रीशिवः नित्यं राज—

ति भुक्तिमोक्षफलदः श्रीशंकरो शंकरः ॥ तत्र भक्तस्य ॥

परमावदातच—

रितविमलकीर्तिनिधानभूतस्य त्रिभुवनैकसदनस्य अग्रनितस्ववृं—
दावलीविराजमानस्य श्रीश्रीमानेश्वरीवरप्रतिलब्धस्य श्रीमत
श्रीश्रीपशु—

पतिसंस्थापितस्य विपक्षविष्वंसितभास्करकलिपुरंदरावतारम—
हामंत्राधिराजतिलकगोपिनारायणमहामंत्रीश्रीजयसिंहरामव-
र्द्धनस्य प्रतिपालितविजयराज्ये ॥ तस्य एकोदरानुजः पर-
मधा—

भिमकसकलगुणनिधानचतुर्दशविद्याविलासभरताङ्ग भावविच—
क्षणश्रीश्रीत्रिपुरसुंदरीवरप्रसादलब्धपरममाहेश्वरषजम्ना—
यागमश्रीश्रीत्रिपुरेश्वरीसिद्धापोठि श्रीपलखचोगिरिशिखरराज—
दुर्गस्थाने स्थापितः तत्रैव श्रीश्रीश्रीमदनेश्वरसंस्थापित महती-
पुस्क—

रिणीशमण्डपजलशयननारायणस्थापितः श्रीगिरिवरमहावि—
हारे श्रीश्री वयंभूचैत्य श्रीश्रीएकजटीसंस्कारितः परम-
योगीन्द्र—

सहजानारायणमहामंत्रीश्रीमदनरामवर्द्धनः ॥ श्रीमदानन्द-
बोधस्य

चरणबुजसेवकः । गोरखात्मजशिष्योसौ धर्मविद् योगपार—
गः । अस्ति ज्ञानार्णवोद्भूतो तत्त्वपीयूषचन्द्रमा । श्रीमन्म-
दनरामेन ते—

न दीपांकारो कृतः ॥ श्रीमान्पारावताख्ये च विहारे जिन-
शासने श्रीश्रीदी—

पंकरभुद्धं स्थापितं तेन मंत्रिणा ॥ तस्य श्रीमदनरामवर्द्ध-
नस्य

भार्या प्रीतिदात्री परमानन्दकारिणी सुगतवंशावतारिणी
धर्मपुत्री

कनकरचितसर्वालंकारतोरण श्रीश्रीबुगमार्यावलोकितेश्वराय
उपढोकिता । तथापि । श्रीजैवलक्ष्मीदेव्या । कनकविरचित
श्रीश्री—

महाराजश्रियभार्यतारामप्रतिमां कृत्वा श्रीपारावताख्ये श्रीसुग-
तशासनेषु स्वधर्मचक्रमणविजयार्थं प्रतिष्ठापितवती ॥ यतः

सौवर्णप्रतिविम्बका भगवती माता हितार्थगता यावत्तिष्ठतु
च—

ऋसूर्यधरणी तावच्चरं धर्मतः । लोकानां हितकारणाया
सततं श्री—

कीर्तिसंपतये तारा घोर भयापहा सुखददा श्री जैत्रालक्ष्मी-
कृता ॥ नेत्रा—

काशेषुपूर्णे सरदि शुभगते यत्र नेपालदेशे मासे चाषाढशुक्ले-
दशमि

तिथिवरे स्वातिभे साध्ययोगे वारे मार्तण्डपुत्रे विपुलतरधिया
स्था—

पिता चार्थतारा श्रीमान्पारावताख्ये सुगतगृहवरे जैत्रालक्ष्म्या
प्रदात्री ॥

मदनरामसुतसौम्यः मदनरूपप्रभासितः । श्रीशक्तिसिहरामो-
(सौ) श्री—

भनं भुवि राज्यते ॥ प्रतिष्ठापिताचार्यराजपण्डित श्रीमहा-
बोधिं

देवप्रतिसंस्कारितकाष्ठमण्डपभिक्षु आरजयोनस्य शुभ
..... रूपी तारा

सपिण्डस चोया थ्व देवस चक्रमस धर्म निर्वाहरपं प्रजा वातु
जुल श्रीगोत्र

समूहस पुटानपुटन ल्हाया जु त्रिरत्न रत्नशुभ ।

[प्रातिस्थान—काठमाडौं इटुंवाहालको अभिलेख

मिति—नेत्राकाशेषु पूर्णे सरदि शुभगते यत्र नेपालदेशे
(= ५०२) मासे चाषाढ शुक्ले दशमि तिथिवरे
स्वातिभे साध्ययोगे वारे मार्तण्डपुत्रे

राजा, दूतक वा कुनैको नाम प्रशस्ति समेत—

- (१) वैश्ववंशावतार श्री
एकजटी चरण सेवक श्री
कांती वरलब्ध विमल निज-
वृंदावली विराजमान महा-
मंत्री श्री मदनकरामवर्द्धन
- (२) परमावदात चरित
विमलकीर्तिनिधानभूतस्य

त्रिभुवनैकसदनस्य अपणित-
स्ववृंदावली विराजमानस्य
श्री श्री मानेश्वरी वरप्रति-
लब्धस्य, श्रीमत् श्री श्री
पशुपतिसंस्थापितस्य विपच
विध्वंसितभास्कर कलिपुरं-
द्वारावतार महामंत्राधिराज
तिलक गोपिनारायन महा-
मंत्री श्री श्री जयसिहराम
वर्द्धन

- (३) परमधार्मिक सकल-
गुणनिधान चतुर्दशविद्या-
विलास भरताङ्ग भाव-
विचक्षण श्री श्री त्रिपुर-
सुन्दरी वर प्रसाद लब्ध
परममाहेश्वर षडाम्नायागम
श्री श्री त्रिपुरेश्वरी सिद्धा-
पीठ श्रीपलखचोगिरि शिखर
राजदुर्गस्थाने स्थापितः तत्रैव
श्री श्री श्री मदनेश्वर
संस्थापित महती पुस्करिणी-
रा मण्डप जलशयन नारा-
यनस्थापितः श्री गिरिवर
महाविहारे श्री श्री स्वयम्भू
चैत्य श्री श्री एकजटी
संस्कारितः परमयोगीन्द्र
सहजनारायण महामन्त्री
श्री मदन रामवर्द्धन

- (४) परमानन्दकारिणी सुगत-
वंशावतारिणी धर्मपुत्री
कनकरचित सर्वालंकार-
तोरण श्री श्री बुगमार्या-
वलोक्तिश्वराय उपहोकिता
श्री जैत्रालक्ष्मी देवी

- (५) मदनरूप प्रभासितः श्री शक्ति
सिहराम

- (६) भिक्षु आरजयोन

प्रशासनिक पद—(१) महामन्त्राधिराज (२) महामन्त्री

अड्डा—†

शिलापत्र राख्नाको उद्देश्य—आफ्नो धर्मको प्रचार र जय होस्
भन्नाको लागि

शिलापत्र राख्नेको नाम—श्री जैत्रलक्ष्मी देवी

महानात्माहरूको समेत देवताहरूको नाम—

- (१) श्री एकजटी (२) श्री स्वयम्भू चैत्य (३) भास्कर (४) पूरंदर (इन्द्र) (५) पशुपति (६) भूतेश (७) गौरीश (८) शिव (९) शङ्कर (१०) श्री मानेश्वरी (११) गोपिनारायण (१२) श्री श्री त्रिपुर सुन्दरी (१३) श्री त्रिपुरेश्वरी (१४) श्री श्री मदनेश्वर (१५) जलशयननारायण (१६) सहज नारायण (१७) श्री मदानन्दबोध (१८) गोरख (१९) दांपाकर बुद्ध (२०) श्री श्री बुगमार्थावलोकितेश्वर (२१) सुगत (२२) आर्यतारा (२३) भगवती (२४) चन्द्र (२५) सूर्य (२६) मार्तण्ड

विहार, मन्दिरको नाम—पारावत विहार

धर्म, धार्मिक कार्य—बौद्ध

कुनमा प्रकाशित—संस्कृत सन्देशः, प्रथम वर्षे १-१०, ११, १२ संयुक्ताङ्क, पृ. ४१-४३

शिलापत्रको शिर्षचिन्ह—शिरोभागमा चैत्य एवं पुष्पलताहरू उत्कीर्ण छन् ।

स्थान—(१) नेपाल (२) सुरदीधिका भगवती श्री वागमती (३) श्री पलखचोगिरि (४) श्री बुगम

संक्षिप्त विवरण—महामन्त्री श्री अनेकरामवर्द्धनका चन्द्रवंशमा जन्मेकी श्री गोधन लक्ष्मी तर्फ-

बाट जन्मेका छोरा श्री पशुपतिनाथ स्थापना गर्ने, कलियुगमा इन्द्रावतार, महामन्त्रीहरूमा अधिराज भएका गोपीनारायण महामन्त्री श्री जयसिंहरामवर्द्धनको विजयराज्यमा विद्वान्, गुणी, नाट्यकला निगुण, परममाहेश्वर, तन्त्रशास्त्रका ज्ञाता, धर्म, योग तथा तत्त्वजान्ने, श्री आनन्दबोधका पाउमा भक्त, गोरखनाथ सम्प्रदायका अनुयायी रहेका तिनका सहोदर भाइ महामन्त्री श्री मदनरामवर्द्धनको बौद्धकुलमा जन्मेकी पत्नी जैत्रलक्ष्मी देवीले महाराज श्री श्री आर्यताराको सुनको मूर्ति बनाउन लगाई श्री पारावत विहारमा आफ्नो धर्मको प्रचार र जय होस् भन्ने कामना लिई प्रतिष्ठापन गरेको कुरा प्रस्तुत अभिलेखमा वर्णित छ ।

कैफियत—प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट यद्यपि श्री जयसिंहरामवर्द्धन नेपालका राजा नभए तापनि उनी तत्कालीन नेपालको राजनीतिका शक्तिशाली व्यक्ति भएको कुरा निश्चित रूपले जानिन्छ । यस अभिलेखमा तत्समयको नेपालका गद्दीनशीन राजाको कुनै उल्लेख नगरी महामन्त्राधिराज महामन्त्री श्री जयसिंहरामवर्द्धनद्वारा प्रतिपालित विजयराज्यमा भन्ने कुरा उल्लेख गरिएबाट उपर्युक्त तर्कको पुष्टि हुन्छ ।

प्रस्तुत अभिलेखमा श्री जयसिंहरामवर्द्धनलाई महामन्त्राधिराज महामन्त्री भनी दर्शन गरिएबाट तत्समय नेपालमा मन्त्री, महामन्त्री तथा महामन्त्राधिराज गरी मन्त्रीहरूका पनि तीन तह भएको कुराको अनुमान हुन्छ । महामन्त्राधिराज शब्दमा महामन्त्रीहरूमा अधिराज भन्ने कुराको बोध हुन्छ । यस अभिलेखमा श्री जयसिंहरामका भाइ श्री मदनरामवर्द्धनलाई पनि महामन्त्री भनिएको छ । यी आधारहरूबाट

तत्समय महामन्त्रीहरू पनि अनेकौं हुने कुराको जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

प्रस्तुत अभिलेखले महामन्त्री श्री मदनकराम वद्वान, महामन्त्राधिराज श्री जयसिहरामवद्वान तथा महामन्त्री श्री मदनरामवद्वानका चारित्रिक विशेषताहरूमाथि प्रकाश पारेका छन् । श्री अनेकरामवद्वानलाई श्री कान्तिबाट वर पएका श्री एकजटीका उपासक भनिएबाट उनी हिन्दू एवं बौद्ध दुबै देवताहरूमा समानरूपले आस्था राख्थे भन्ने कुराको पती हुन्छ ।

अर्को, यस अभिलेखबाट श्री जयसिहरामवद्वान वैश्य कुलमा जन्मेका, यस फैलिएका, इन्द्रा-न्नतार, शत्रुलाई ध्वस्त पार्ने, शरणागतलाई शरण दिने श्री पशुपतिनाथका संस्थापक भई असल चरित्रयुक्त थिए भन्ने कुरा विदित हुन्छ । तिनले श्री श्री जयरजदेवको लिङ्गलाई पुनः स्थापना गरेका थिए । समसुद्दीनको उक्त आक्रमणको उल्लेख ने.सं. ४६२ को स्वयम्भूको अभिलेख, ने.सं. ४७७ को ललितपुर र पिम्ब-हालको अभिलेख तथा गोपाल वंशावलीमा गरिएको छ । गोपाल वंशावलीमा उपर्युक्त सुल्तानको आक्रमणको कारण ध्वस्त भएको पशुपतिको लिङ्गको प्रतिष्ठापन तिनले पुनः गरेको कुरा वर्णित छ । यस तथ्यको परिप्रेक्षमा प्रस्तुत अभिलेखलाई लिन सकिन्छ । यसमा श्री जयसिहरामवद्वानलाई श्रीमत् श्री श्री पशुपति संस्थापक भनी उल्लेख गरिएबाट उक्त कुरोको अझ बढी पुष्टि हुन्छ ।

अर्को, प्रस्तुत अभिलेखमा महामन्त्री श्री मदन-रामवद्वानलाई ठूला धर्मात्मा, गुणी, चतुर्दश विद्यामा अभिरुचि राख्ने, नाट्यकलामा निपूण, परम माहेश्वर, श्री पञ्चकोणिकारिमा षडाम्नाय आगम शास्त्रकी देवी श्री त्रिपुरेश्वरीको सिद्धा-पीठ तथा मदनेश्वरको प्रतिष्ठापन गर्ने, ठूलो पोखरी बीच मण्डप सहित जलशयन नारायण

स्थापना गर्ने, श्री गिरिवर महाविहारमा श्री श्री स्वयम्भू चैत्य, श्री श्री एकजटी देवताको जीर्णोद्धार गर्ने, पारावत विहारमा श्री दीपङ्कर बुद्धको मूर्ति प्रतिष्ठापन गर्ने, गोरख सम्प्रदायका अनुयायी, धर्म तथा तत्त्वका ज्ञाता भनी वर्णन गरिएबाट उनी ठूला विद्वान्, तन्त्रशास्त्रका ज्ञाता, हिन्दू धर्मावलम्बी भएर पनि हिन्दू धर्मको आदर्श अरूप अन्य धर्मको समुच्चिता पनि चाख राख्ने नाथ सम्प्रदायी भएको कुरा निश्चित रूपले जानिन्छ । श्री मदनरामवद्वानलाई गोरख सम्प्रदायका अनुयायी भनिएबाट तत्समय नाथ सम्प्रदायको समुन्नत अस्तित्वको संकेत मिल्छ ।

फेरि, यस अभिलेखमा चतुर्दश विद्याको उल्लेखले उत्तरप्राचीनकालको अरूप तत्समय पनि शिक्षाका मुख्य पाठ्यक्रम स्वरूप वेद, वेदाङ्ग, धर्मशास्त्र, पुराण, मीमांसा तथा तर्कहरू भएको कुरा चाल पाइन्छ । “षडङ्ग मिश्रिता वेदा धर्मशास्त्र पुराणकम् । मीमांसा तर्कमपि च एता विद्याश्चतुर्दश ॥” गुप्त वर्ष २०६ अर्थात् ५२६ ई. को खोह ताम्रलेखमा चतुर्दश विद्याको उल्लेख आएको छ । यसरी चतुर्दश विद्याको प्रचार उत्तरप्राचीनकालदेखि नै भएको कुरा सुनिश्चित छ ।

प्रस्तुत अभिलेखको अध्ययनबाट तत्समय धर्मा-मा सबैलाई पूर्ण स्वतन्त्रता मिलेको कुरा जानिन्छ । श्री मदनरामवद्वान हिन्दू धर्मावलम्बी भए तापनि तिनकी बौद्ध कुलमा जन्मेकी पत्नी जैत्रालक्ष्मी देवीले आफ्नो धर्मको प्रचार र जय-होस् भनी श्री श्री बुगमायावलोकितेश्वरलाई मुक्तको तोरण र पारावत विहारमा सबै लोक-को हित गरी, श्री सम्पत्ति कीर्ति सुख दिई ठूला ठूला भय हटाउने श्री आर्यनारा प्रतिष्ठा-पन गरेको कुराको उल्लेखले उपर्युक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ ।

[क्रमशः]